

YENİ TÜRKİYE İÇİN KARS ANTLAŞMASI'NIN ÖNEMİ

MEHMET ALİ BOLAT*
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı'yla Kafkasya, tarihinde sık yaşanan çatışma süreçlerinden birine daha girmiştir. Osmanlı ve Rusya'nın savaştığı bölgede Ermeniler, savunmasız halka soykırım uygulamıştır. İhtilallerle Rusya'nın ve Mondros Mütarekesi'yle de Osmanlı'nın çekildiği Kafkasya'da İngiltere, iki gücün arasına bir *Kafkas Seddi* kurmuştur. Milli Mücadele'ye giren Türkiye, Rusya'dan askeri ve mali yardım almak istemiştir. Türkiye'nin ön gördüğü şekilde Ermenistan üzerine Türkiye, Gürcistan üzerine de Rusya askeri harekât düzenlemiştir. Yaşanan olaylar neticesinde 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalanarak Türk-Rus barışı gerçekleşmiştir. Ardından Türkiye ve Rusya'nın girişimleriyle 13 Ekim 1921 tarihinde, Türkiye ile Rusya, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında imzalanan Kars Antlaşması, Kafkasya'da bugüne kadar devam eden statükoyu oluşturmuştur. Türkiye'nin hala geçerli olan doğu sınırını oluşturan antlaşmaya taraf olan ülkelerden biri olarak Ermenistan, bağımsızlığının ardından takındığı düşmanca tavır sebebiyle komşularıyla problem yaşamaktadır. Ermenistan'a karşı Türkiye'yi güçlü kılan ve uluslararası kabul görmüş hukuki ve siyasi bir metin olarak Kars Antlaşması, önemini korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kars Antlaşması, Kafkasya, Ermenistan, Türkiye, Azerbaycan.

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, mehmet.bolat@izu.edu.tr, ORCID iD: 0000-0002-6897-5336

Atf/Cite:

Bolat, M. A. (2019). Yeni Türkiye İçin Kars Antlaşması'nın Önemi. *ADAM AKADEMİ Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 267-306. DOI: 10.31679/adamakademi.449827

IMPORTANCE OF TREATY OF KARS FOR NEW TURKEY

ABSTRACT

With the First World War, Caucasia entered a period of clashes again as it had always been frequently before. Armenians carried out a genocide to defenseless non-Christian people of the territory while ongoing clashes between Ottoman Empire and Russia were happening. As soon as Russia had drawn back from the territory due to the revolution as well as Ottomans due to the Mudros Ceasefire, Great Britain started to build a the Caucasian Wall between two powers. As it's predicted by Turkey, Turkey launched a military campaign against Armenia as Russians did same against Georgia. As a consequence of the events happened, a peace had formed between Turkey and Russia by the Treaty of Moscow which has signed on 13'th November 1921. The Treaty of Kars which has signed by the efforts of Turkey and Russia, between Turkey, Russia, Azerbaijan, Georgia and Armenia has created a *statu quo* of Caucasia which is still in effect. Armenia, as a participant of the Treaty of Moscow which has drawn current eastern border of Turkey, is experiencing problems with neighboring countries due to her own hostile behaviour she has attitudinized. The Treaty of Kars as a political text which empowers Turkey against Armenia and also accepted by international community, still keeps its importance.

Keywords: Treaty of Kars, Caucasia, Armenia, Turkey, Azerbaijan.

GİRİŞ

Her sene Türkiye'nin komşusu Ermenistan ve Ermeni Diasporası'nın bir takım iddiaları gündeme gelmektedir. Bu iddialara dönem dönem bazı ülkeler de destek vermektedir. Siyasi mülahazalar olan ve konjonktüre göre azalıp artan bu iddiaların temellendirilmesi ise tarihi olaylara atıf yapılarak sağlanmaktadır. Bu yazıda Ermenistan'ın da içinde bulunduğu devletler tarafından 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Antlaşması'na giden süreç ve günümüze kadar etkisi ele alınarak, söz konusu mesnetsiz iddiaların kendileri tarafından da reddedildiği hatırlatılmış olacaktır.

Ermeniler ile Türkler yüzyıllar boyu komşu olarak yaşamış ve yaşamaya devam edeceklerdir. Rusların Kafkasya ve Anadolu'ya dair planları sonucunda Türk ve Müslüman düşmanı kesilen Ermeni çetelerinin, yine bölgeye dair planlara sahip İngiltere ve Fransa tarafından da kışkırtılması sonucunda büyük çatışmalar yaşanmıştır. Ermenilerin Büyük Ermenistan hedefi gerçekleşmediği gibi Küçük Ermenistan da 71 yıl boyunca Sovyetler Birliği içinde kalarak bağımsız olacağı günü beklemiştir.

1991'de bağımsız olduğunda onu ilk tanıyan devletlerden biri olan Türkiye'ye karşı Ermenistan'ın tavrı yine düşmanca olmuştur. Azerbaycan'da giriştiği işgalin yanında tekrar Türkiye'ye dair asılsız iddialarla eski taleplerini yinelemeye başlamıştır. Tanımadığını ilan ettiği Kars Antlaşması, iki ülke arasında uluslararası düzeyde kabul gören tek metindir. Türkiye son dönem bu sorunlu komşusuyla ilişkisini normale çekmek istemiştir. Hassas çabalar sonrasında ortaya çıkan protokolleri de iptal ettiğini duyuran Ermenistan'ın bölgedeki durumu komşularına güven telkin etmemektedir.

Bu çalışmada vurgulanan konu, Kars Antlaşması'nın imzalandığı 13 Ekim 1921'den günümüze yürürlükte olduğudur. Kafkasya'daki istikrarın korunmasında uluslararası geçerliliğe sahip bir hukuki metin olarak da varlığını devam ettirmektedir. Zira bu antlaşmaya Türkiye ve Ermenistan'ın yanı sıra Rusya, Azerbaycan ve Gürcistan'da imza koymuştur. Milli Mücadele Dönemi'nin Türkiye-Rusya ilişkilerinin 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması'yla netlik kazanmasının ardından Kafkasya'ya netliği kazandıran ise Kars Antlaşması olmuştur (Bolat, 2018).

KARS ANTLAŞMASI'NI DOĞURAN SÜREÇ

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı, Rusya, İngiltere ve Almanya gibi imparatorlukların mücadele ettikleri bölgelerin başında Kafkasya gelmektedir.

Osmanlı kuvvetlerine karşı üstün gelen Ruslar 16 Şubat 1916'da Erzurum'u, 18 Nisan'da ise Bayburt, Kelkit ve Trabzon'u işgal etmişlerdir. Ancak Bolşevik İhtilali sonucu savaştan çekilen Ruslar, 18 Aralık 1917'de Osmanlı ile Erzincan Mütarekesi'ni imzalamışlardır. Ardından 3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasıyla 3 Nisan-26 Mayıs 1918 tarihleri arasında Bitlis, Van, Erzincan, Erzurum, Sarıkamış, Kars, Ardahan, Artvin, Batum ve Trabzon tekrar Türkiye'ye katılmıştır.

Erzincan Mütarekesi'nin hemen ardından Bolşevikler 11 Ocak 1918'de sözde "*Türk Ermenistanı*" kararnamesini yayımlamışlardır. Kararnamede Ermenilerden oluşan bir halk milisinin kurulması, Moskova'dan atanan bir halk komiseri ile işbirliği gibi konular yer almıştır (Kurat, 1999). Bolşevikler, kesin barış öncesi, bu meseleyi kendi zaviyelerinden halletmek için, sözde "*Türk Ermenistanı*" kararnamesini ilan ederek Ermenilerin Türk baskısı karşısında kendilerine bağlanmalarını sağlamak istemişlerdir. Bu kararname ile Ermenilere Doğu Anadolu'da kendi kendilerini yönetecekleri bir ülke vad edilmiştir. Ermeni silahlı gücünün oluşturulması ve Ermeni muhacirlerin geri dönüşü istenmiştir. Ayrıca ülkenin sınırları da Ruslar tarafından çizilecektir. Aslında Bolşevikler, Brest-Litovsk görüşmelerinde ve Ankara heyetiyle yaptıkları Birinci Moskova görüşmelerinde, Ermeni meselesinin kendi isteklerine göre halli için bir hayli uğraşmışlardır. Bahsettikleri bölgede Ermeni milis kuvvetlerini de vücuda getirmişlerdir. Kürt saldırılarına karşı Ermenileri korumak bahanesine sığınan bu girişim, aslında yeni bir Ermeni ordusunun kurulmasıdır. Çünkü Bolşevikler bölgeyi Türkiye'ye bırakmak istememişlerdir. Zamanla bu iddialarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır (Kurat, 1990, s. 337-338).

3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Antlaşması ile *Elviye-i Selase* (Kars, Ardahan ve Batum) Osmanlı'ya geçmesine rağmen mücadele Ermenilere karşı yapılmış ve Nisan 1918'de bölge askeri yöntemle ele geçirilmiştir. Bolşevik Rusya, Brest-Litovsk'u ortadan kaldırmak için bahane ararken Bakü'nün Osmanlı kuvvetlerince ele geçirilmesi üzerine anlaşmanın geçersiz olduğunu ilan etmiş ve Ermenileri Türkiye aleyhine desteklemeye devam etmiştir. Bolşevik Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan, Brest-Litovsk'u imzalayan murahhaslar olmalarına rağmen Ermeni meselesini en çok dile getiren kişilerdir (Saray, 1998; Saray, 1990).

İhtilaller ve iç savaş Rusya'yı kaosa sürüklerken Kafkasya'da Gürcü, Ermeni ve Azerileri içine alan Demokrat Kafkasya Federasyonu 28 Nisan

1918'de kurulmuş ve onu ilk tanıyan Osmanlı olmuştur. Milliyetçilik yüzünden federasyon dağılmış ve bu üç halk kendi cumhuriyetini kurmuştur. Kafkasya Müslümanları olası katliamlara karşı Osmanlı'ya başvurmuşlardır (Hovannisian, 1969; Saray, 1997; Burçak, 1946).

Rusların bölgeden çekilmesinin hemen sonrası başlayan Ermeni zulmü, Türk ordusunu Kafkasya'ya çekmiştir. 18 Mart 1918'de Azerbaycan'ın başkenti Bakü'yü ele geçiren ve binlerce Müslüman'ı öldüren Ermeniler, Osmanlı kuvvetlerini 1877-1878 sınırına vardıktan sonra da ilerlemeye mecbur etmiştir (Atak, 1969; Bilge, 1992, Bal, 2010). Rusya'nın tampon bir Ermenistan isteğine karşı Osmanlı da Rusya ile kendi arasında bir İslam devleti istemektedir. Bunun bir tezahürü olarak Azerbaycan 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Ardından 4 Haziran 1918'de Batum'da Azerbaycan ile Osmanlı arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Ancak 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı ordusu Kafkasya'yı istemeye istemeye terk etmiştir. Gümrü, Ahıska, Ardahan ve Kars'tan Ruslardan kalma çok miktarda silah, cephane ve erzak, iki ay geceli gündüzlü çalışarak Erzurum'a taşınmıştır.

Osmanlı'nın geri çekilmesiyle bölgeyi ele geçiren İngilizler, 20 Ağustos-30 Ekim 1919 tarihleri arasında kısa bir süre Kafkasya'da kalmıştır. İngiltere'nin bölgeyi terki ile Ermenistan tekrar saldırmıştır (Çakmak, 2005; Yerasimos, 2000; Yerasimos, 1979; Tayfur, 2001). Bu dönem Kafkasya ve Anadolu'daki Ermeniler, çoktan milliyetçilikten ırkçılığın en üst noktasına ulaşmışlardı. Talep ettikleri toprak parçası, nüfus ve etki alanlarının çok çok üstünde olduğu için katliama başladılar (Karinyan, 2007; Lang, 1962; Orbay, 1993; Bozkurt, 2013).

Osmanlı kuvvetlerinin Kafkasya'dan çekilmesi sebebiyle bölge Müslümanları kendilerini savunmak için teşkilatlanmıştır. Ahıska Hükümet-i Muvakkatı (Ahıska Geçici Hükümeti) 29 Ekim 1918'de, Aras Türk Hükümeti ise 3 Kasım 1918'de Nahçıvan, Revan, Şerür ve Eçmiyazın'ın bir araya gelmesiyle İğdır merkezli olarak kurulmuştur. Ermeni saldırısı, İngiliz baskısı ve Osmanlı merkezinden mukavemet edilmemesi yollu emirler sebebiyle Güney Kafkasya Müslümanları birleşmişlerdir. IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa onların örgütlenmesine yardım etmiş, gerekli silah ve cephane teminini gizlice yapmış, gönüllü subay ve erlerin bölgede görev almasına izin vermiştir (Bayraktar, 2000; Eraslan, 1998; Yel, 2002).

Kars, Ardahan ve Batum üzerinde Gürcü-Ermeni hâkimiyet mücadelesinin yaşandığı esnada, 17-18 Ocak 1919'da 131 temsilcinin katıldığı Büyük Kars Kongresi'nde Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti kurulmuştur. İngilizler bu hükümeti yıkıp parlamentoyu dağıttıktan sonra bölgeyi Ermeni ve Gürcülere vermişlerdir (Karibi, 2007; Dayı, 1997; Gökdemir, 1998). Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'nin en önemli fonksiyonu, Ermeni tehdidini geciktirerek Erzurum'daki milli teşkilatlanmaya zaman kazandırmasıdır.

İngiltere Kafkasya'da tutunabilmek için Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın arasındaki sınır çatışmalarını önlemeye çalışarak bir ittifak oluşturmak istemiştir. Böylece Türkiye ve Rusya arasına bir *Kafkas Seddi* koymak istemiştir. TBMM Heyet-i Vekile Reisi Fevzi Paşa İngilizlerin siyasetini "*Etrafımızda bir düşman çemberi tesis etmek ve hayat-ı milliyemizi boğmak*" olarak özetlemiştir (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1985, s. 446).

Milli Mücadele'nin başında Anadolu'nun Akdeniz, Ege, Boğazlar ve Marmara Denizi olmak üzere dört bir taraftan İtilaf devletlerince kuşatılmıştır. Batum'un da İngilizlerce işgali ile Karadeniz kısa süreliğine kapanmıştır. Duruma bakıldığında Milli Mücadele'nin dışarıdan yardım alabileceği tek coğrafyanın Kafkasya-Karadeniz-Rusya hattı olduğu görülmektedir. Rusya'dan gelen yardım karayoluyla Kafkasya üzerinden, deniz yoluyla da Tuapse-Trabzon limanları arasında olmak üzere Karadeniz'den yapılmıştır.

ERMENİLERİN SALDIRGANLIĞINA BİR CEVAP: DOĞU HAREKÂTI VE GÜMRÜ ANTLAŞMASI

Ermeniler Osmanlı toplumu içinde uzun süre huzur içinde yaşamışlar ve toplum tarafından *millet-i sadıka* olarak bilinmiş ve Türkçe konuştukları için batıda *Hristiyan Türkler* olarak anılmışlardı. 1839 Tanzimat Fermanı'yla Hristiyanların koruyuculuğu batılı devletlere geçince kilise ve okullar açarak Ermeniler üzerinde propagandaya ilk başlayanlar İngilizlerdir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Ermeni meselesini çatışma boyutuna taşımıştır. Ruslarla gelen Ermeniler, Osmanlı Ermenilerini isyana teşvik etmişlerdir. Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'yla Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenen Rusya, onlar üzerinden güneye inmek istemektedir. İngiltere bağımsız Ermenistan ile Rusların güneye inişini engellemek, Fransa ise kendilerine bölgede bir üs elde etmek istemektedir (Münir Süreyya Bey, 2001; Karacakaya, 2001).

Birinci Dünya Savaşı'nı fırsat bilen Ermeniler, savunmasız şehir, kasaba ve köylerde Müslüman halka soykırım yapmaya başlayınca Osmanlı Devleti *Tehcir* uygulamak zorunda kalmıştır. Zorunlu göç ettirmek olan tehcir uygulamasına tüm Ermeniler tabi tutulmamıştır. Ülkenin diğer bölgelerindeki Ermenilere karşı gösterilen tavırda bir değişiklik olmamıştır. Bu da tehcirin umumi bir politika olmayıp şartların zorlamasıyla gerçekleşen istisnai bir durum olduğunun göstergesidir. Tehcir döneminde Ermeni çetelerinin Türklere yönelik mezalimleri devam etmiştir. Yer değiştiren Ermenilerin ölümleriyse hastalıklar ve iklim şartları sebebiyle artmıştır (Tetik, 2005; Eraslan, 2007; Maleville, 1991; Dinçaslan, 2008; Yalçın, 2011; Avşar, 2001). 1820'den itibaren 100 yıla yakın bir süre Osmanlı coğrafyasında Ermeni isyanları yaşanırken Osmanlı devlet otoritesi zayıfatı dizginlemiştir. 1915'te bu otorite savaş şartları sebebiyle ortadan kalkınca tehcir istenilen düzen ve tertipte olmamıştır (McCarty, 1995; Ata, 2007).

İtilaf devletleri ve özellikle İngiltere, Mondros Mütarekesi'yle başlayan Osmanlı'yı parçalama sürecinde Ermenilerin ileri sürdüğü *Büyük Ermenistan* fikrini sözde desteklemiştir. Ermenilerin talep ettikleri *Elviye-i Sitte* (Sivas, Erzurum, Van, Diyarbakır, Elazığ/Harput, Bitlis) bölgesinde azınlıkta olmaları ve en az 40-50 yıllık bir himaye ile böyle bir ülkenin hayat bulması İngiltere açısından çok yüksek maliyetliydi. Küçük Ermenistan konusunda ise Fransa ile İngiltere arasında fikir ayrılığı mevcuttu. İngilizler Amerikan himayesinde bir Ermenistan isterken ABD, King-Grane ve General Harbord raporları sonrası Ermeni mandası fikrini reddetmiştir. Milletler Cemiyeti ve Norveç de Ermeni mandasını üstlenmeye yanaşmamıştır.

10 Ağustos 1920'de İtilaf devletleriyle Osmanlı devleti arasında imzalanan Sevr Antlaşması'yla Ermeniler, kağıt üzerinde bağımsız ve geniş bir toprağa sahip oluyorlardı. Ancak Milletler Cemiyeti'ne alınmadılar. Londra Konferansı'nın 3 Aralık 1920 tarihli oturumunda, İngiliz kâtibin kaleme aldığı tutanakta "*Ermenistan'ın Milletler Cemiyetine alınması konusu: Henüz sınırları kesinlikle çizilip garanti edilmediği, ayrıca Türkiye'nin Servet-i onaylamadığı için ve dolayısıyla bağımsız bir devlet olarak tanınmamış olan Ermenistan'ın şimdilik Milletler Cemiyeti'ne alınamayacağı yolunda karar verildiği*" yazılmıştır (Şimşir, 1992, s. 433).

Büyük Ermenistan'ı kurmak için Ermeniler Osmanlı, Azerbaycan, Gürcistan ve Rusya'dan toprak talep etmekteydiler. Ermenistan Milli Meclisi'nin Haziran 1919'daki seçimlerinde 80 sandalyenin 72'sini Taşnaklar ka-

zandığı için Ermenistan tek parti devleti haline gelmiş ve dört bir yandan toprak talep eder hale gelmiştir (King, 2008). Ruslar Kafkasya'yı ve Azerbaycan'ı işgallerinde Ermenilerden faydalanmıştı. Şimdiyse Büyük Ermenistan Türklerle Ruslar arasında irtibatı kesecek bir tampon göreviyle İngilizlerin tarafındadır. Ruslar Ermenilere, "İngilizlerle ilişkiyi kesin, Büyük Ermenistan ve Anadolu'daki altı vilayeti talep etmekten vazgeçin, Türklerden sizin için Van ve Bitlis'i alalım" teklifinde bulunmuşlardır (Yerasimos, 2000, s. 335). 1920'de yaşanan Ermeni-Azeri Savaşı, her iki tarafın da zayıflamasına ve kolayca Bolşevize edilmelerine sebep olmuştur. Türkiye'nin Ermeniler üzerine yaptığı harekât ile Rusların Ermenistan'ı Bolşevize etmesi sonucu Büyük Ermenistan hayali ortadan kalkmıştır.

Bolşevik Rusya, Türkiye'nin Ermenileri yenerek Kafkasya'da hâkim olmasını istememiştir. Azerbaycan'ı Bolşevize ettikten sonra Ruslar, Ermenistan ve Gürcistan'ı ele geçirme faaliyetlerine başlamıştır. Kazım Karabekir daha Bolşevikler Kafkasya'ya girmeden Elviye-i Selase'nin alınmasını ısrarla dile getirmiş ve hazırlıklara başlamıştır. Bolşevik Rusya'nın Dışişleri Komiseri Çiçerin'in mektubunda ifade ettiği Ermeni meselesinde Rus tavassutuna olumlu bakan Ankara, hareket hazırlıklarını durdurmuştur.

Rusların Gürcü ve Ermenilerle mütareke yapmasının ardından İngilizlerin emrindeki Ermeni Taşnak Hükümeti saldırıya geçerek Türk-Rus irtibatını kesmiştir. Kızılordu birlikleri Karabağ-Gerus-Nahçıvan yolunu düzenledikleri bir saldırı ile açmışlar fakat 10 Ağustos'ta yol Ermeniler tarafından tekrar kesilmiştir. Çünkü 10 Ağustos 1920 tarihinde Sevr ile Büyük Ermenistan'a kağıt üzerinde onay çıkarken aynı gün Moskova'da Ruslarla Ermeniler anlaşmışlardır. Bolşevikler, ittifak görüşmeleri için Moskova'da bulunan Türk heyetiyle de gündemlerini Ermeni meselesinde düğümlemişlerdi. Ermeniler lehine toprak talebi çerçevesinde Van ve Bitlis'in istenmesi ve Elviye-i Selase gibi konular sebebiyle görüşmeler kesilmiştir. Heyet üyesi Yusuf Kemal Bey, yanında heyet başkanı Bekir Sami Bey'in raporuyla 18 Eylül'de Türkiye'ye dönerken TBMM Reisi Mustafa Kemal, 20 Eylül 1920 tarihinde Ermeniler üzerine harekât emrini vermiştir. Askeri ve siyasi şartların değişmesi sebebiyle 28 Eylül'de tüm Doğu Cephesi Ermenilere karşı taarruza geçmiş ve 29 Eylül'de Sarıkamış alınmıştır (Tugaç, 1965).

Türk askeri 500 km uzunluğundaki bir cephede taarruza geçtiğinde Bolşevik Rusya, Ermenistan'dan Sevr Antlaşması'nı reddetmesini ve İtilaf Devletleri ile olan ilişkisini kesmesini istemiştir. Ermenistan ise bunu reddetmiş

ve Batı'yı yardıma çağırmıştır. Türk ilerleyişi karşısında bir varlık göstere-meyen Ermeniler, Sarıkamış'ın Türk kuvvetlerinin eline geçmesi üzerine Rus Hükümeti'ne, Ermenilerle Türkler arasındaki meseleyi barış yoluyla halledeceği vaadini hatırlatarak, Türklerin durdurulmasını istemişlerdir. Aynı zamanda tüm dünyaya, Türklerin Ermeni halkını imha ettiği propa-gandasını yapmıştır.

Türkiye, Rusya'nın Ermeniler lehine iki il talebini Sarıkamış alındıktan sonra ve Kars daha alınmamışken reddetmiştir. Türkiye'ye gelen Sovyet Se-firi Budu Mdivani ise Doğu Cephesi Komutanlığı'nda Ermenilere toprak talebi meselesinin ancak bir yanlışlık eseri olduğunu ifade etmiştir.

Türkiye bu askeri faaliyeti esnasında ihtiyatlı davranarak İngiliz ve Rus tepkilerini ölçmek için harekâta Sarıkamış'ın alınmasıyla ara vermiştir. Sov-yetlerin tepkisi diplomatik seviyede kalarak bir protesto notasından ibarettir. Ruslar Ermenilere "İtilaf Devletleri'ni bırakın bizim arabuluculuk teklifi-mizi kabul edin, biz sizi Türklere karşı koruruz" demekleyen Ermeniler, İngilizlere güvenmeye devam etmişler ve Rusların yardım önerisini reddet-mişlerdir. İngilizler Gürcüleri Ermenilere yardıma teşvik ederken Türki-ye, Gürcülerin tarafsız kalması için güvence vermiştir. Ayrıca Ardahan ve Batum'a askeri bir müdahalede bulunulmayacağı bildirilmiştir. Türk tarafı bu şartlar altında Kars'ı almaya karar vermişti. Ancak bir taraftan Gürcüler-le anlaşma çabaları devam etmekteydi. Diğer yandan ise Rusların, İtilaf ile Türklerin anlaşığına dair şüpheleri artmıştı. Bu sebeplerden ötürü ikinci harekât gecikmiştir.

Ermenilerle Ruslar görüşme yaparken Ankara, 28 Ekim'de ikinci harekât emrini vererek 30 Ekim 1920'de Kars'ı almıştır. İstanbul'da yaşanan kabine değişikliği de Ankara'nın işine yaramıştır. 21 Ekim 1920'de başa gelen Tev-fik Paşa kabinesi, Kuvayı Milliye destekçilerinden oluşuyordu. İngiltere'nin Ankara ile iletişime geçme isteği, Ankara'da Doğu Harekâtı'na İngiltere'nin herhangi bir müdahale düşüncesinin olmadığı şeklinde okunmuştur (Ka-rabekir, İstiklal Harbimiz). Yeniden başlayan Türk taarruzu ile 13 Kasım 1920'de Iğdır ve ardından Şahtahtı ele geçirilmiş, 17 Kasım 1920'de Ermeni-ler mütareke şartlarını kabul etmişlerdir. 22 Kasım 1920'de iki taraf arasında sulh görüşmeleri başlamış ve Ermeni Cumhuriyeti murahhasları Sevr Ant-laşması'nı reddetmişlerdir.

Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey gayelerinin, "*Ermeni milletini ortadan kaldırmak değil hudutların temini ve onları silahtan tecrit olduğunu*" beyan etmiş,

“Vaktiyle Ruslar sınır meselesinde tavassut teklif etmişler ve biz de kabul etmiştik ama bir şey yapmadılar ve ordumuz Kars’ı aldı” demiştir (TBMM Gizli Celse Zabıtları, 1985, s. 244-247).

2 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması, TBMM Hükümeti'nin yabancı bir devletle imzaladığı ilk antlaşmadır. İki ülke arasında sınırları belirleyen antlaşma, 18. maddesi gereği bir ay içinde onaylanmalıydı. Fakat Bolşevik Rusya'nın Ermenistan'ı ele geçirmesiyle yürürlüğe girememiş, yerini Moskova ve Kars antlaşmalarına bırakmıştır. Tespit edilen sınır Moskova ve Kars antlaşmalarıyla tasdik edilmiş ve günümüzde geçerliliğini hala korumaktadır. Kars ile 1828'de İran'dan Rusya'ya geçen ve 1919-1920 boyunca Ermeni işgalinde bulunan İğdır ve Kulp (Tuzluca) Türkiye'nin olmuştur.

İtilaf devletlerinin Ermenileri terk ettiği bu dönemde Rusların Ermenistan'a girmesi, Türkler karşısında Ermenilere yardım etmek demektir. İtilaf devletlerinin yerine geçen Rusların endişesi, Türkiye'nin Kafkasya'daki etkinliğinin artmasıdır. Gümrü'deki görüşmelere Sovyetler de katılmak istemiş fakat Türk tarafı bunu kabul etmemiştir. Çiçerin tarafından arabuluculukla görevlendirilmiş olan Budu G. Mdivani, Gümrü'ye gelmiş fakat Karabekir'den Sovyet arabuluculuğuna gerek kalmadığı cevabını almıştır.

Gümrü'de taraflar arasında barış müzakereleri başladığı sırada 11. Kızılordu Ermenistan ve Gürcistan sınırında toplanmıştır. Türkiye ve Rusya, İngiltere'ye karşı ortak mücadele etmekle birlikte Kafkasya üzerinde güç mücadelesi içindeydiler. Tam da bu noktada İtilaf devletleri Batum için Türklerle Rusların savaşağını ümit etmişlerdir.

29 Kasım 1920'de İcevan (Kervansaray) ve Delican bölgelerinde isyan çıkmış, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti geçici hükümeti ve devrim komitesi ilan edilmiştir. Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Rusya ile bir anlaşma imzalamış ve bunun üzerine Moskova, Gümrü Antlaşması'nı tanımadığını ve Ermenistan'ı savunacağını ilan etmiştir (Karacakaya, 2001).

Doğu harekâtı Ankara-Moskova ilişkilerinin denge bulmasını sağlamış ve bu sayede Moskova Antlaşması imzalanabilmiştir. Ermenilerden silah ve cephane elde edilirken Doğu Cephesi'nde biten savaş sebebiyle Batı Cephesi'ne silah ve mühimmat gönderilebilmiş, Büyük Ermenistan hayali de sona ermiştir. Ermeni meselesi nihayete erince bölgedeki İngiliz etkisi de bitmiş, Büyük Ermenistan hayalinin ortasından Türk-Rus sınırı geçmiştir.

Temmuz 1918'den Ağustos 1919'a kadar 13 ay görev yapan ilk Taşnak Hükümeti'nin Başbakanı Ovanes Kaçaznuni “1918 sonrasında İngilizlere güvendiklerini, diktatörlük kurduklarını, ‘Denizden Denize Ermenistan’ projesiyle emperyalizme kapıldıklarını, Müslüman nüfusu katlettiklerini, terör eylemleriyle Batı kamuoyunu kazanmaya çalıştıklarını” ifade etmiştir (Kaçaznuni, 2014).

ARTVİN VE ARDAHAN’IN ANAVATAN’A KATILMASI, BATUM’UN TERKİ

İkinci Moskova görüşmeleri için yola çıkan Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki heyet Gürcistan’dan geçerken Menşevik Gürcü yönetimiyle görüşmüştür. Gürcüler Bolşeviklere karşı Türkiye ile ittifak yaparak bir Kafkas Konfederasyonu kurmak istemektedir. Bu istek, Ruslara karşı kendilerine müttefik bulmak ve İngilizlerin bölge politikalarını yerine getirmek içindir. İngilizlerin sadece propaganda yapıp Ruslar karşısında Gürcüleri kendi kaderlerine terk ettiği görülmüştür.

Türk-Rus ilişkilerini bozma ve Gürcüleri Türkiye ile birleşerek Ruslara karşı bir savaşa teşvik etme amaçlı vaatlerden ümitlenen Gürcüler, Ruslara karşı bazı başarılar elde etmişlerdir. Ankara ile ilişkileri Ermeni harekâtı esnasında başlamış olan Menşevik Gürcü Hükümeti, İtilaf vaatlerinin etkisiyle de, Türkiye ile anlaşma yoluna başvurmuştur. Türkiye’nin Ermeniler üzerine yaptığı askeri harekât esnasında Gürcistan seferberlik ilan etmişti. Ankara çeşitli temaslara Gürcülerin tarafsızlığını tesis etmeyi başarmıştır.

Türkiye Bolşevik Rusya’nın Gürcistan’ı işgaline kayıtsız kalmamıştır. Batum, Ahılkelek ve Ahıska’yı isteyen Türkiye Moskova’da Ruslarla ve Londra’da İtilaf devletleriyle yaptığı görüşmelerden bir neticeye varamayınca, 22 Şubat 1921’de Gürcistan’a verdiği bir ultimatoma ile Ardahan ve Artvin’in boşaltılmasını istemiştir. İki ateş arasında kalmaktan çekinen Gürcistan isteneni yapmıştır (Sonyel, 2003). Gürcülerin Ruslar karşısında geri çekilmesi üzerine Türk askeri Ahıska ve Ahılkelek’i işgal etmiştir. Batum’a giren Türk birlikleri Bolşeviklerce yakın takibe alınmıştır. Rusların önünden kaçan Menşevik Gürcü Hükümeti Batum’a çekilmiş, 24 saatlik bir mütareke akdetmiş ve ardından da Bolşeviklerle anlaşarak Batum’u onlara bırakmıştır. Türk idaresini istemeyen Bolşevik Ruslarla Bolşevikleşen Gürcü ordusu kalıntıları, Türk askerine saldırmıştır. Batum’daki gerilim Moskova Anlaşması’nın yapılmasıyla nihayete ermiş ve şehir Ahıska ve Ahılkelek gibi Ruslara

birakılmıştır. Türkiye Batum'dan vazgeçerken Gürcistan'da üç yılı bulan bağımsızlık dönemini bitmiştir (Sürmeli, 2001).

Türk-Rus anlaşma arayışlarının resmi ayağı olan Moskova görüşmeleri öncesinde Türk tarafı Batum'u bir pazarlık konusu olarak görmektedir. Görüşmeler Rusların Gümrü Anlaşması'nın değiştirilmesi ve Batum'un terki konusunda ısrarcı olmaları yüzünden sonuçsuz kalmaktaydı. Sovyetlerin Türkiye ile toprak anlaşmazlığı, Ermenilere Doğu Anadolu'dan toprak verilmesi ve Batum'dur. Birincisine göre Batum konusu Rusya için vazgeçilmezdi (Yerasimos, 1979).

Stalin, Batum şehir ve limanına ilave olarak “*bir nefeslik*” toprak parçasını talep ederken Türk tarafı, Misak-ı Milli esas alınmak üzere bunun kabul edilebileceği cevabını vermiştir. Batum, Ruslarla anlaşmayı engelleyecek kadar önemli bir mesele olarak görülmemekle birlikte onu Ruslara karşı koruyabilecek askeri güce de sahip bulunulmuyordu. Lenin, Çiçerin'den, “*Türkler Batum'a yürürken*” Stalin'in Türk heyetiyle tekrar görüşüp meseleyi 9 Mart'ta sonuçlandırması istemiştir. Stalin'le yapılan ikinci görüşme sonucu Batum Gürcistan'a bırakılmış ve Moskova Antlaşması'nın temeli oluşturulmuştur (Bakan, 2008).

Siyasi ve askeri yardım için Moskova'ya giden Türk heyeti Batum'u, özerk bir yapı şeklinde ve limandan Türkiye'nin serbestçe yararlanması şartıyla Gürcistan'a bırakmıştır. İtilaf devletlerine karşı Bolşeviklerin desteğinin alınabilmesi için bir ödün olarak Batum verilmiştir. Bu şekilde ancak Ankara'nın batıya karşı ihtiyacı olan dengeyi Ruslar sağlamış oluyorlardı. Ruslar için çok önemli olan Batum yüzünden anlaşma sağlanamayıp ihtiyaç olan askeri ve mali yardım gelmeseydi, Anadolu'daki Milli Mücadele zora girebilirdi.

Bolşevik Ruslarla yapılan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Batum, 1917'de Türk idaresine girerken yine Bolşevik Ruslarla yapılan Moskova Antlaşması'yla elden çıkmıştır. Türkiye Moskova Antlaşması'yla Elviye-i Selase içinde yer alan Batum livasından, Borçka, Artvin, Şavşat ve Ardanuç kazaları elinde kalmak üzere vazgeçmiştir. Bu vazgeçiş karşısında Ruslar yeni Türk Hükümeti'ni tanımış, mali ve askeri yardım yapmıştır. Bu sayede Ankara doğu sınırını garanti altına alarak tüm gücüyle Batı Cephesi'ne yönelebilmektedir.

RUSYA'YLA MOSKOVA ANTLAŞMASI'NIN İMZALANMASI

Kars Antlaşması'na giden süreçte Türkiye Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş evresini yaşamaktaydı. Aynı süreçte Rusya ise çarlık rejiminden komünizme geçmiştir. İki ülke Birinci Dünya Savaşı'ndan sistem değişikliğiyle çıkmıştır. Kars Antlaşması'nı Ankara merkezli TBMM Hükümeti ile Bolşevik Moskova yönetimi imzalamıştır. Türkiye'nin Cumhuriyeti ilanı ve Rusya'nın da SSCB oluşu devam eden bu sürecin sonucunda gerçekleşmiştir. Her iki ülkenin de iç ve dış politik süreçleri devam ederken aralarındaki Kafkasya meselesini hallettikleri görülmüştür. Bolşevikler ihtilalle başa gelir gelmez İstanbul'a dair emellerinin olmadığını ve şehrin Türkiye'ye ait olduğunu ilan etmişlerdir. Gerçi o dönem İstanbul İtilaf devletlerince işgal altındadır. Ruslar doğal olarak İngiltere veya Fransa kontrolünde bir İstanbul'dansa Türklerin elinde bir şehri tercih etmektedirler. İstanbul ve Boğazlar ile Kafkasya, uzun yıllar Türk-Rus ilişkilerinin problem teşkil eden noktası olmuştur. Bolşevik Rusya İstanbul ve Boğazlar konusunu ertelediği için anlaşmaya engel Kafkasya maddesi kalmış oluyordu. Kars Antlaşması ve onu doğuran Moskova Antlaşması, iki ülkenin Kafkasya üzerinde anlaşmasıyla savaştan barışa geçmeleri anlamına gelmektedir.

Türkler ve Rusları Kafkasya'da anlaşmaya zorlayan asıl mesele, Birinci Dünya Savaşı'ndan her ikisinin İngiltere ile düşman ayrılması ve onun her iki yeni devlete de hayat hakkı tanınamasıdır. Bolşeviklere karşı gerek çarlık taraftarı generallerin ve gerekse Rusya'dan ayrılmak isteyen ülkelerin destekçisi İngiltere'dir. Bolşeviklere ekonomik ve siyasi ambargo uygulayan da İngiltere'dir. Bolşevik Rusya, İngiliz himayesindeki Yunanistan'ın Anadolu'yu işgal etmesini, kendi güney sınırlarının İngiltere kontrolüne geçmesi şeklinde görmüştür. Bu sebeple de Milli Mücadele'ye başlayan Anadolu ile irtibata geçmiştir.

Türk-Rus işbirliğine giden ve Kars Antlaşması'nı ortaya çıkaran bu sürecin ilk adımı, 3 Aralık 1917'de Bolşeviklerce yayınlanan, İstanbul'un Türklerde kalması ve gizli anlaşmaların reddini içeren Rusya ve Doğu Müslümanları bildirisidir. Ardından iki yıl tarafların birbirini yokladığı temaslar yaşanmıştır. Önem itibarıyla ikinci adım denebilecek olay, 26 Nisan 1920'de TBMM Reisi Mustafa Kemal'in Lenin'e yolladığı mektuptur. Mektup şu şekildedir:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Sovyet Hükümeti'ne Birinci Teklifnamesidir.

1.Emperyalist hükümeti aleyhine harekâtı ve bunların taht-ı

tahakküm ve esarete bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istihdaf eden Bolşevik Ruslarla tevhid-i mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.

2.Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekâtı askeriyye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dâhil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine harekâtı askeriyye icrasını ve Azerbaycan Hükümeti'ni de Bolşevik zümre-i düveliyesine idhal etmeyi taahhüt eyler.

3.Evvela milli topraklarımızı taht-ı işgainde bulunduran emperyalist kuvvetlerini tard ve atiyen emperyalizm aleyhine vukuu bulacak mücadelat-ı müşterekemiz için kuva-yı dâhiliyemizi taazzuv ettirmek üzere şimdiden ilk taksit olarak beş milyon altının ve takarrür ettirilecek miktarda cephanesair vesait-i fenniye-i harbiyye ve malzeme-i sıhhiyenin ve yalnız şarkta icrayı harekât edecek olan kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyeti'nce temini rica olunur. İhtiramat-ı faika ve hissiyat-ı samimanemizin kabulünürica eyleriz.

Ankara, 26 Nisan 1336/1920

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal" (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 1991, s.318; Karabekir, s.678)

TBMM yönetimindeki Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti Mustafa Kemal'den Lenin'e gönderilen bu mektupta yazılan esaslara dayanmıştır. Ruslarla işbirliği, Gürcüler üzerine Rusların ve Ermenilerin üzerine Türklerin gitmesiyle bölgedeki İngiliz hâkimiyetine son vermek, Azerbaycan'ın Bolşevik bloka dâhil edilmesi, Ruslardan mali ve askeri yardım almak. Gerçekten de Kars Antlaşması ile noktalanın 1920-1921 sürecinin bu esaslara göre geliştiği görülmektedir.

Çiçerin'in 3 Haziran 1920 tarihli cevabi mektubuyla iki tarafın ilk defa birbirini resmen tanıması ve ilişkilerin diplomatik seviyeye çıkması sağlanmıştır. Ruslar İngilizlerle bir ticaret anlaşması yapmak zorunda oldukları ve bunun Türklerle ilişkileri bahane edilerek engellenmesini istemedikleri için ilk Moskova görüşmelerinden bir sonuç çıkmamıştır. Ayrıca Moskova'da Türk Milli Mücadelesi'ne karşı bir tereddüt mevcuttu. Üst düzey Bolşevik yöneticiler arasında ise Anadolu'ya dair görüş ayrılıkları vardı.

Ruslar Milli Mücadele'nin ihtilal hareketinden ziyade bir milli kurtuluş savaşı olduğunu, Türk toplum yapısının komünist ihtilale uygun olmadığını

ve ideolojiyi bir tarafa bırakıp müşterek menfaatlere yönelmek gerektiğine kani olunca ilişkiler yoluna girmiştir. Dünya çapında ihtilaller çıkarmaya çalışan Rusya, ekonomik açıdan iflasa sürüklenince bundan vazgeçmiş ve Türkiye'ye ideolojik üst bakıştan vazgeçip ilişkileri iki eşit devletin ortak çıkarları çerçevesine oturtmuştur (Okyar, 1998)

Rusya ve Türkiye'nin İngiltere ile çatışma içinde olması, her ikisi için diğerini "*Düşmanımın düşmanı dostumdur*" muvacehesinden doğal müttefik yapmıştır. Ayrıca savaş sanayisine sahip olmayan Türkiye'nin o gün için silah alabileceği tek ülke Rusya'dır. Bu sebeple Türkiye, Kafkasya'da Bolşevik rejimlerin kurulmasına göz yummuş ve karşılığında doğu cephesini güvence altına alarak kendisi için hayati öneme sahip Batı Cephesi'ne yönelmiştir. Bolşevikler Ankara ile irtibata geçmiş, Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü kabul etmiş ve kapitülasyonları reddetmiştir. Ankara açısından Rusya, batılılarla ilişkilerde güçlü bir kozdur. 21 Şubat-12 Mart 1921 tarihlerinde İtilaf devletleriyle yapılan Londra Konferansı'nda bu kozun çok işe yaradığı görülmüştür. Ruslar açısından bakıldığında Ankara, İngiltere destekli Yunanistan'a karşı zafer kazanırsa, sömürgelerdeki Müslümanlara ilham olabilecek ve Rusya'nın güney cephesini koruyacaktır. Kafkaslarda Bolşevik hükümetlerin kurulmasını kabul eden, Boğazları müttefiklere karşı koruyan ve Moskova'yı dünyadan soyutlanmaktan kurtaracak bir komşu olan Türkiye, Orta Asya Müslümanları ile diyalog için güzel bir referanstır (Tellal, 2002).

Türk-Rus ilişkileri Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya büyükelçi olarak gönderilmesiyle diplomatik bir yola girmiş ve gönderilen ikinci heyetin görüşmeleri sonucu Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Çiçerin'in Ermeni sorununu öne sürerek görüşmeleri tıkaması, Stalin'in devreye girmesiyle aşılmıştır. Stalin: "*Siz, Ermenistan meselesini kendi kendinize hallettiniz. Eğer daha halledeceğiniz bir şey kalmış ise onu da hallediniz, fakat zamanını kat'i olarak bize bildiriniz*" demiştir. Her iki Moskova görüşmelerinde de Lenin ve Stalin'in Ermeni meselesini geri planda tuttıkları fakat Çiçerin ve yardımcısı Karahan'ın her fırsatta öne sürdüğü görülmektedir (Cebesoy, 2002; Tengirşek, 1981).

Moskova görüşmeleri aslında Türkiye ve Rusya'nın Kafkasya üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesidir. Nahçıvan ve Azerbaycan, Ermeniler, Batum ve Gürcistan gibi konular iki tarafın çatıştığı noktalar. İttifak edilen konular İngilizlere karşı beraber mücadele ve yardımlaşma iken ihtilaf edilen konu Kafkasya üzerinde kimin hâkimiyet kuracağıdır. Batum, Nahçıvan ve

Azerbaycan'ın bağımsızlığı meselesi iki tarafın en önemli konularıdır. Ruslar Gümrü Antlaşması'nı tanımadıklarını ifade edip Türkiye'nin Nahçıvan üzerindeki koruyuculuk hakkını reddetmişlerdir. Bolşevikleşen Azerbaycan yönetimi de Türkiye karşısında Rusların yanında yer almıştır (Atnur, 2001; Aslan, 2004).

Türk heyetinin gayretleri sayesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü kısmen de olsa korunmuş, Nahçıvan'ın üçüncü bir ülkeye devredilmez kaydıyla Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olmasına karar verilmiştir. Türkiye'nin bir diğer çabası Azerbaycan'ı egemen bir devlet olarak görmek ve gördürmektir. Azerbaycan ile ayrı bir anlaşma imzalamak ve bu şekilde onun bağımsız bir devlet olduğunu ispat etmek isteyen Türkiye'ye karşın Sovyet Azerbaycan Hükümeti TBMM ile ayrı bir anlaşma yapmaya yanaşmamıştır.

Ermeni harekâtı ve Gümrü Antlaşması ile Türk tarafının, ülkenin Bolşevize edilmesiyle ise Rus tarafının Ermeni meselesi nihayete ermiştir. Moskova görüşmelerinin başlama döneminde Ruslar Gürcistan'a saldırmıştır. Yaşanan olaylar ve Batum'un terkine yukarıdaki satırlarda değinilmiştir. Türkiye ile Sovyet Rusya arasında ilk ve tek silahlı çatışma, Moskova Antlaşması'nın imzalandığı günlerde Batum'da yaşanmıştır (Nur, 1992). Öte yandan Bolşevik Ruslar Kafkasya'ya askeri ve ideolojik olarak tam hâkim olduktan sonra Türkiye ile anlaşma yapmıştır. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Bolşevize edildikten sonra Türkiye ile nihai anlaşma imzalanmıştır (Gökay, 1997).

Mustafa Kemal anlaşmayı, "*fili durumun hukukileşmesi*" ve "*saldırıya uğrayan iki devletin anlaşmasının doğallığı*" şeklinde yorumlamıştır. Çiçerin ise anlaşmayı bir uzlaşma olarak görmüştür. Moskova Antlaşması ile çizilen sınır, Kars Antlaşması'nda da kabul edilen ve hala yürürlükte olan gerçekçi bir sınır olmuştur. Batum Sovyetlere verilirken Kars ve Ardahan Türkiye'de kalmıştır. Moskova Antlaşması ile Rusya, Türkiye milli hükümetince tanınmamış hiçbir uluslararası senedi tanımadığını kabul etmiştir. Türkiye tabiriyle 28 Ocak 1920'de İstanbul'da Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından ilan edilen *Misak-ı Milli* kabul edilmiştir. Boğazlar ticaret serbestisi ve Türkiye'nin güvenliğine ters olmamak kaydıyla bir konferansta görüşülmek üzere bırakılmıştır. İki taraf arasında daha önce yapılan tüm anlaşmalar geçersiz sayılmış, borçlar ve kapitülasyonlar ortadan kaldırılmıştır (Cebeşoy, 2002). Anlaşma metni dışında Rusya, 10 milyon altın ruble ve iki tümeni donatacak silah ve cephane vermeyi kabul etmiştir. İngilizlerle aynı gün imzalanan ticaret ant-

laşmasıyla Ruslar, İngiliz muhaliflerine yardımın etmekten men edilmişti. İngiltere ile ilişkilerin bozulmaması için silah ve para yardımı konusu anlaşma metnine alınmamıştır.

Moskova Antlaşması Türk-Rus ilişkilerinin temelini oluşturmuştur. Bu ilişkinin devamında 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması Türkiye ile Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Rusya arasında yapıldı. Bu sürecinin bir diğer sonucu 2 Ocak 1922'de Ukrayna ile yapılan dostluk antlaşmasıdır. Rusya açısından bakıldığında, Lenin'in doğu halkları ile yürüttüğü politikaları çerçevesinde 26 Şubat 1921'de İran, 28 Şubat 1921'de Afganistan ve 16 Mart 1921'de ise Türkiye ile anlaşmalar yapılmıştır (Dokümanı Vneşney Politikı SSSR, 1959). Ankara ile Moskova ittifak yapmamışlardı ama bunun farkında olan İngiliz Başbakanı Lloyd George *“tam bir ittifak olmasa da, aralarında karşılık da yok”* demiştir (Köymen, 1967).

KARS ANLAŞMASI'NIN İMZALANMASIYLA KAFKASYA'DA BARIŞIN TESİSİ

Moskova ile doğu sınırını çizen ve Rusya ile anlaşan Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile de anlaşmak istemiştir. Gürcistan ile Batum, Ermenistan ile Kars ve Nahçıvan sorunları mevcuttur. Türkiye Gürcistan'ın Batum'u özerk yapıda kabul etmesi; Ermenistan'ın da Kars, Ardahan ve Sürmeli'nin Türkiye'ye ait olduğunu ve Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın olduğunu kabul etmesini istemektedir. Ayrıca Türkiye, Nahçıvan hudutlarında birtakım değişiklikler istemektedir. Ruslar ancak Sakarya Savaşı sonrası Kars Antlaşması'na yanaşmış ve ilgili ülkelerin bir araya gelmesiyle toplanan konferans sonucu 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması imzalanmıştır.

Türkiye Kafkas cumhuriyetleriyle birebir ilişkiye girmek istemiş fakat Rusya bunu engellemiştir. Moskova Antlaşması'nın bir tekrarı olan Kars Antlaşması, Türkiye ile Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya arasında imzalanmıştır. Konferans'ta Türkiye karşısında Ruslar ve Kafkasya devletleri bir cephe halinde bulunmuş, Sovyet Rusya delegesi Ganetzky bu ekibi idare etmiştir. Azerbaycan delegesi Şahtahtılı ise Türk delegelerinin ısrarlarını yumuşatmıştır. Türk heyeti anlaşmanın iki bölüm olmasını, ilk bölümde genel konuların, ikinci bölümde ise her bir ülkeyle ilgili özel konuların yer almasını teklif etmiştir. Şahtahtılı ise Kafkas cumhuriyetlerinin mali, siyasi ve askeri birlik kurdukları için anlaşmanın genel olması gerektiğini ve özel bölümlerin anlamsızlığını ifade etmiştir.

Konferansta Türkiye, Azerbaycan'ın Türkiye'ye petrol ve petrol ürünü göndermesini talep edince Azerbaycan delegesi Behbud Şahtahtılı, Türkiye'ye yardım edeceklerini ancak bir resmi kayıt altına giremeyeceklerini söylemiştir. Türkiye Batum ve Nahçıvan'ın statüsünü Ermeniler ve Gürcülere kabul ettirmiştir. Rus delegesi Ganetzky'nin "*Kulp tuz madenlerinin Ermenilere verilmesi ve Gümrü'den alınan şimendifer malzemesinin iadesi ile Ani Harabeleri'nin Ermenilere bırakılmasını*" talebi Türk tarafınca reddedilmiştir. Buna mukabil bir kısım malzemenin iadesi, bir miktar erzak ve sığır gönderilmesi kabul edilmiştir (Aslan, 2004). 26 Şubat 1919'da, Paris Konferansı'nda Ermeniler altı Anadolu vilayetine ek olarak Mersin ve İskenderun limanlarıyla Kilikya'yı¹, Gürcüler de Lazistan'dan² bir bölgeyi istemişti. Şimdi ise Kars Konferansı'nda bu taleplerin hepsi boşa çıkmış oluyordu. Kars Antlaşması'yla Türkiye'nin doğu sınırı kesinlik kazanmış, Kafkas cumhuriyetleri Ankara'nın temel ilkelerini resmen tanımış, Rus yardımlarının devamı sağlanmıştır.

Nahçıvan'ın Moskova ve Kars antlaşmalarıyla Azerbaycan'da kalması Türkiye ve Azerbaycan açısından önemlidir. Böylece "*Türk Kapısı*" olma özelliği korunabilmiştir. Türkiye olmasaydı Nahçıvan, Sovyet sistemi içinde Ermenilere verilecekti. Çünkü Azerbaycan ve Ermenistan'ın Sovyetleşmesiyle Nahçıvan Ermenilere verilmiş ve Azerbaycan Bolşevik yönetimini de bunu kabul etmişti. Moskova Anlaşması'yla Türkiye sayesinde Nahçıvan Ermenilerden alınıp Azerbaycan'a iade edilmiştir. Anlaşma metninde geçen "*Üçüncü bir ülkeye devredilemez*" ibaresiyle Nahçıvan'ın Azerbaycan ya da Türkiye'nin olduğu gerçeği Ermeniler ve Ruslara kabul ettirilmiş oluyordu. Türkiye Moskova ve Kars Antlaşması ile Nahçıvan'ın Azerbaycan'dan başka bir ülkeye bağlanamayacağını karar altına aldirtmiştir. Böylece günümüze kadar Nahçıvan'ın statüsünün belirleyicisi ve garantörü olmuştur. Nahçıvan'ın Azerbaycan'dan başka bir ülkeye bırakılmayacağını uluslararası antlaşmalarla garanti altına alan Türkiye, Nahçıvan'a nihai statüsünü kazandırmıştır (Şihaliyev).

Kars Antlaşması sonrası Türk ve Rus birlikleri sınırlardan gerilere doğru çekildiği için Doğu Cephesi'nden batıya 11. Kafkas Tümeni ve 13. Tümenin 53. Alayı gönderilebilmiştir. Özellikle doğudan batıya gönderilen ağır top-

1 Kilikya: Bugünkü Adana, Mersin ve Osmaniye'nin tamamıyla Karaman, Antalya ve Hatay illerinin bir bölümünü içine alan bölgedir. Anadolu ile Suriye ve Mezopotamya arasındaki ulaşımı sağlayan Gülek Boğazı ve Belen Geçidi nedeniyle stratejik bir öneme sahiptir.

2 Lazistan: Lazların yaşadığı toprak anlamında kullanılan tanım ile bugünkü Trabzon, Rize ve Artvin ile Gürcistan'ın Acara Özerk Cumhuriyeti'ndeki Batum kastedilmektedir. Batum ve Artvin ellerinde olduğu için Gürcüler Rize ve Trabzon'u talep etmişlerdi.

lar çok faydalı olmuştur (Tugaç, 1965). Antlaşma sonrası ekonomik olarak iki ülke arasında daha fazla işbirliğine gidilmiştir. 19 Kasım 1921’de Çiçerin Stalin’e Türk ekonomisinin gelişmesini sağlamak için destek verilmesi teklifini içeren bir mektup yazmıştır (Kolesnikov, 2010).

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE KARS ANTLAŞMASI’NIN DURUMU

16 Mart 1921 Moskova Antlaşması, 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ve 17 Aralık 1925 Türkiye-Sovyetler Birliği Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması ile Türkiye-Rusya ilişkileri işbirliği üzerine kurulmuştur. 1932 yılında Başbakan İsmet İnönü’nün Moskova ziyareti sonucu Sovyetler Birliği’nin Türkiye’ye sekiz milyon altın dolar kredi vermesi bunun bir tezahürüdür. Ancak 19 Mart 1945’te SSCB Dış İşleri Bakanı Molotov, Türkiye Büyükelçisi Selim Sarper’e Tarafsızlık Antlaşması’nı feshettiklerini iletmiştir. Böylece geriye Moskova ve Kars Antlaşması kalmıştır. 7 Haziran 1945’te ise Molotov, Kars ve Ardahan’ın Rusya’ya iadesini istemiştir (Erkin, 1968).

İkinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında yaşanan gelişmelerle Türk-Rus ilişkileri işbirliğinden çatışma pozisyonuna geçmiştir. 7 Aralık 1946’da Sovyet Rusya Boğazlar üzerine yeni talepler içeren notasını Türkiye’ye iletmiştir. Türkiye’nin cevabi notası 22 Ağustos 1946 tarihli, Rusya’nın 24 Eylül tarihli ikinci notasına 18 Ekim’de Türkiye’nin ikinci cevabi verilmiştir (Bilsel, 1948).

Kore Savaşı’na asker göndermek ve NATO’ya üye olmakla Rus tehdidine karşı Amerikan desteğine kavuşan Türkiye, Rus taleplerine karşı durabilmiştir. Stalin’in ölümünden iki ay sonra ise Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, 30 Mayıs 1953’te “*İyi komşuluk ilişkilerinin idamesi için Gürcü ve Ermeni Devlet Yetkililerinin, eski toprak taleplerinden vazgeçtiklerini*” Türkiye’ye iletmiştir (Mert, 2004). Böylece Kars Antlaşması’nın yürürlükte olduğunu da teyit etmiştir.

SSCB’NİN DAĞILMASIYLA YAŞANAN YENİ SÜREÇTE KARS ANTLAŞMASI

Sovyetler Birliği’nin 1991’de dağılmasının ardından sıcak gelişmelerin yaşandığı bölgelerin başında Kafkasya gelmektedir. Kafkasya’da bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan, Türkiye tarafından hemen tanınmışlardır. 16 Mart 1991’de Türkiye Ermenistan’ın bağımsızlığını tanımış ve bu bağımsızlığı tanıyan ilk ülkelerden olmuştur. Ayrıca ekonomik güçlük çeken Ermenistan’a insani yardım yapmış, bölgesel kuruluşlarla ve Avrupa-Atlantik kurumlarıyla da bütünleşmesi için aktif çaba harcamıştır

(Bin Yıllık Komşumuz Ermeniler Bir Asırlık Mesele Demokratikleşme Sürecinde Yeni Yaklaşımlar 1915-2015, 2015).

Ermenistan komşularına karşı düşmanca bir tavır içine girmiş, Gürcistan ile Cevahati, Azerbaycan ile Karabağ bölgeleri üzerinden mücadeleye girişmiştir. Azerbaycan topraklarına saldırmış ve 1992-1993 yılları arası yaşanan savaş sonucu Karabağ dâhil Azerbaycan'ın yedi rayonunu işgal etmiştir. Yapılan ateşkese rağmen anlaşma sağlanamamış, sınır çatışmaları ve işgal devam etmiştir. Bunun yanında Hocalı Katliamı gibi soykırıma ulaşan eylemler Ermenistan tarafından ortaya konmuştur. Azerbaycan'a saldıran Ermenistan Gürcistan ile de problem yaşamamak için Cevaheti meselesini kenara itmiştir. Cevahati Ermenileri özerklik, bağımsızlık ve Ermenistan'a bağlanma gibi çeşitli talepleri geçtiğimiz 26 yılda farklı zamanlarda dile getirmişlerdir (Yenigün, 2010). Ermenistan bu meselede sessiz kalarak Gürcistan üzerinden dünyaya ulaşım imkânından mahrum kalmak istememiştir. Çünkü Türkiye sınırlarını kapatarak Ermenistan'ın saldırganlığına karşı yaptırım uygulamıştır. 3 Nisan 1993'te Kelbecer'in Ermenistan tarafından işgali üzerine Türkiye Ermenistan'a hava ve kara ambargosu uygulamaya başlamıştır (Demir, 2003).

Ermenistan 23 Ağustos 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirisi'nin 11. maddesinde 1915 Osmanlı Türkiye'si ve Batı Ermenistan'daki sözde soykırımın tanınması için çalışacağını ilan etmiştir. Oysa Kars Antlaşması'nın 15. Maddesinde "*Bağutlu Taraflardan her biri işbu Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, Kafkas cephesindeki savaş nedeniyle işlenen cinayet ve cürümler için öteki Taraf uyrukları yararına tam bir genel af ilan etmeyi yükümlenir*" denmektedir. Buna göre Türkiye ve Ermenistan genel bir af ilan etmeyi yükümlenmişlerdir. Şubat 1991'de ise Ermenistan Kars Antlaşması ile çizilen sınırı tanımadıklarını ilan etmiştir. 23 Eylül 1991'de Ermenistan Anayasası'nın 13. Maddesinde Ağrı dağı devlet armasında milli bir sembol olarak yer almıştır (Kuran, 2010). Ermenistan'ın bu tavrına karşı Türkiye'nin elinde Kars Antlaşması bulunmaktadır.

Şubat 1992'de Hocalı'da Ermenilerce büyük bir katliamın yapılması üzerine Türk kamuoyunda büyük bir infial yaşanmıştır. Türkiye Ermenistan'ı kınamıştır. 9 Mayıs 1992'de İran'ın başkenti Tahran'da Azerbaycan-Ermenistan ateşkes anlaşması imzalanırken Şuşa Ermeni güçleri tarafından işgal edilmiştir. Ardından Lâçin'in de işgaliyle Ermenistan ile Karabağ arasında kara bağlantısı kurulmuştur. Böylece Ermenistan karşısında Nahçıvan da tehlike içine girmiştir. Bunun üzerine Türkiye, Nahçıvan'a bir saldırı olması halinde sessiz kalamayacağını ilan etmiştir.

15 Nisan 2005'te Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'a bir mektup göndererek 1915 olaylarını incelemek için ortak bir komisyon kurulmasını önermiştir. Türkiye'nin Ermenistan'a "*Barış Eli*"ni uzatmasına Ermenistan'ın cevabı beş yıl sonra gelmiş ve bir davet şeklinde olmuştur. Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Türkiye-Ermenistan arasında oynanan 2010 Dünya Kupası eleme maçına daveti üzerine 6 Eylül 2008'de Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Erivan'a gitmiştir. 22 Nisan 2009'da Türkiye-Ermenistan diplomatik ilişkilerinin bir yol haritası üzerine devam ettiğini Türkiye, Ermenistan ve İsviçre Dışişleri bakanları duyurmuştur. Gerek 1991-1994 sıcak çatışmaların yaşandığı dönem olsun gerekse de 2005'te Türkiye'nin Ermenistan'a "*Barış Eli*"ni uzatmasında ve 2008-2009 yılları arasında Ermenistan sınırının açmasının gündemde yer aldığı dönemde olsun Türkiye'nin hukuki ve siyasi dayanağı Kars Antlaşması olmuştur.

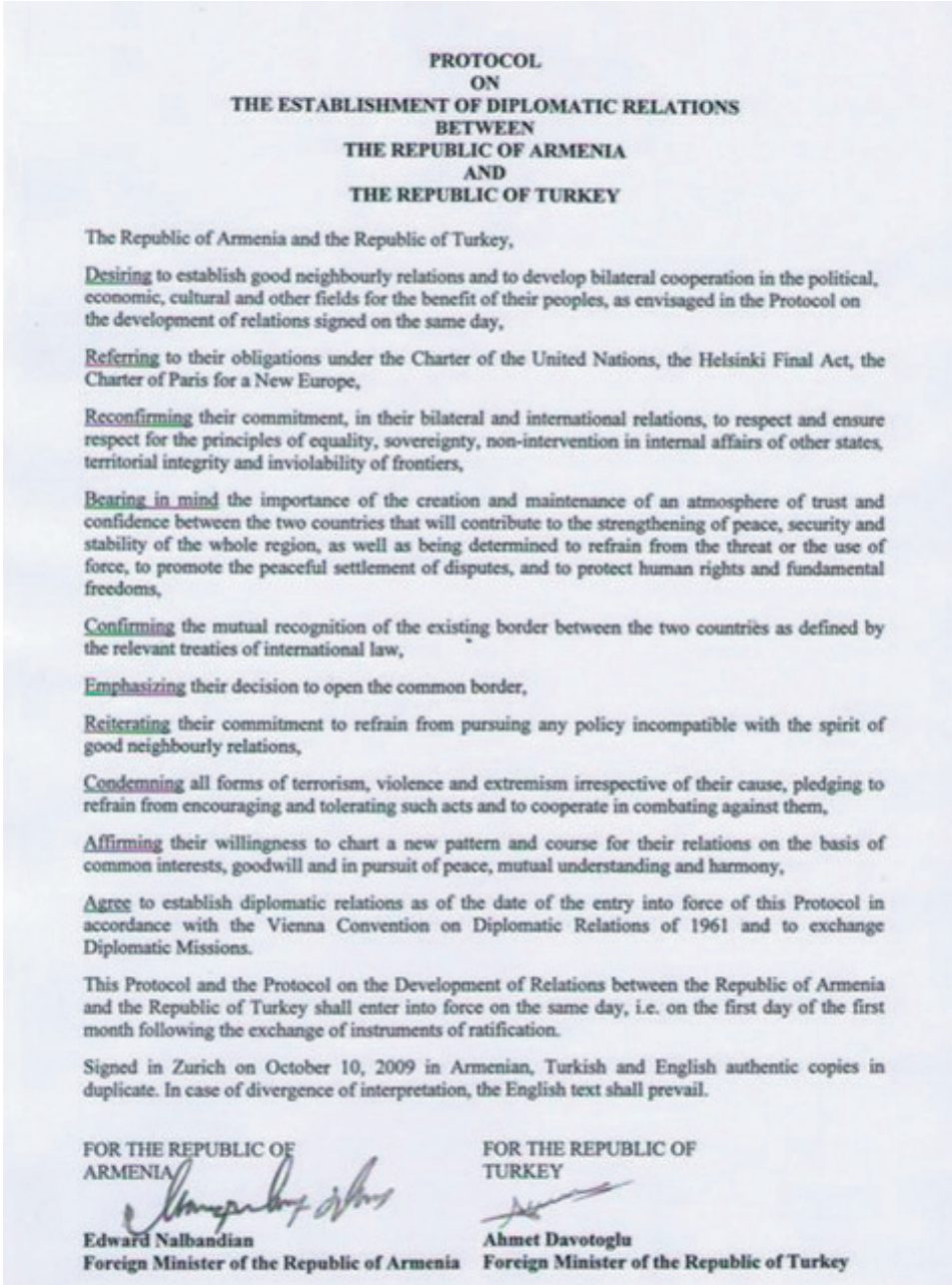
10 Ekim 2009'da Türkiye ve Ermenistan arasında dışişleri bakanlarının imzaladığı "*Diplomatik İlişkilerin Tesisi*" ve "*İkili İlişkilerin Geliştirilmesi*" protokolleri paraf edilmiştir. Bu protokoller de Kars Antlaşması'nın tekrar gündeme gelmesini sağlamıştır (Aydın, 2010). Protokollerin imzalanmasından dört gün sonra Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan ve Dışişleri Bakanı Edvar Nalbandyan ikincisi oynanan Türkiye-Ermenistan futbol maçını izlemek için Bursa'ya gelmişlerdir. Ermenistan ilişkilerin normalleşme seyrine girdiği bu süreçte, 22 Nisan 2010'da imzalanan protokollerin onay sürecini dondurduğunu açıklamıştır.

Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan 15 Şubat 2015'te protokolleri meclisten geri çekmiştir³. Protokollerin yürürlüğe girmesi için her iki ülke meclislerince onaylanması gerekmektedir. 1 Mart 2018'de ise Ermenistan Ulusal Güvenlik Konseyi toplantısı sonrası açıklama yapan Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın sözcüsü Vladimir Hakobyan, "*Uygulamalarına yönelik herhangi bir ilerleme yaşanmadığı için Ermenistan bu iki protokolü hükümsüz kıldı*" diyerek sürecin bittiğini duyurmuştur⁴. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tigran Balayan da kendi sosyal medya hesabında yaptığı paylaşımda Sarkisyan'ın bu anlaşmaları "*geçersiz ilan ettiğini*" duyurmuş ve protokol fotoğrafını da aşağıdaki şekliyle takipçileriyle paylaşmıştır⁵:

3 <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10608/sarkisyan-turkiye-ermenistan-arasindaki-protokolleri-geri-cekti> (12.03.2018).

4 <https://www.ntv.com.tr/dunya/ermenistan-turkiye-ile-protokolleri-iptal-etti>. (12.03.2018).

5 Kaynak Tigran Balayan Resmî onaylı Twitter hesabı @tbalayan (12.03.2018).

Resim 1. Türkiye ve Ermenistan arasında dışişleri bakanlarının imzaladığı “Diplomatik İlişkilerin Tesisi” ve “İkili İlişkilerin Geliştirilmesi” Protokolü

SONUÇ

Bugün Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasından Nahçıvan'ın statüsüne kadar tüm konularda Türkiye'nin dayanak noktası Kars Antlaşması olmaktadır. Nahçıvan ve Batum konularında Türkiye'ye Ermenistan ve Gürcistan'a karşı hukuki ve siyasi müdahale imkânı veren anlaşma aynı zamanda ve gerektiğinde askeri yaptırımlara da hukuki zemin oluşturmaktadır. Olası bir askeri müdahalede Türkiye'ye uluslararası meşruiyet kazandıracak dayanak noktası Kars Antlaşması'dır.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle başlayan süreçte Kafkasya, Kars Antlaşması'yla barış ortamına kavuşabilmiştir. Kafkasya cephesinde Osmanlı-Rus mücadelesi devam ederken Ermenilerin Anadolu'da estirdiği terör ve soykırım, Osmanlı yönetimini zorunlu yer değiştirme anlamına gelen *Tehcir* uygulamasına itmiştir. Rusların ihtilaller yaşayarak savaştan çekilmesiyle Kafkasya Osmanlı kontrolüne geçmiştir. Ancak savaş sonucunda imzalanan Mondros Mütarekesi ile bölgeyi terk etmek zorunda kalan Türkiye, aynı zamanda Milli Mücadele devresine girmiştir.

Rusya ve Türkiye iç mücadelelerinin yanında İngiltere başta olmak üzere dış tehditlerle boğuşmuşlardır. Ortak düşmanın varlığı iki devleti bir araya getirmektedir ancak Kafkasya'da yüzyıllar boyu yaşanan rekabet buna mani olmaktadır. Türkiye milli varlığını tehlikede görerek Kafkasya'da Kars, Ardahan ve Batum'un dışındaki bölgenin İngiltere'nin elinden çıkıp Rus hâkimiyetine geçmesini *Ehveni şer* (kötünün daha az kötüsü) görmüştür. Her iki tarafın bu yönde gayreti sonucunda sırasıyla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Bolşevize edilerek Rusya'nın kontrolüne geçerken Türkiye de hedeflediği bölgeyi ele geçirmiştir. Ancak Türk-Rus barışı için Türkiye Batum'dan Rusya da Nahçıvan'dan vazgeçmiştir. Batum stratejik olarak bugün bile Kafkasya'nın dışı açılan tek kapısı olması hasebiyle o tarihte Kafkasya'yı yöneten Rusya için hayati derecede öneme haizdi. Nahçıvan ise Türkiye'nin Azerbaycan ve Türkistan olmak üzere Türk dünyasıyla irtibatını sağlayacak tek kapı hükmündeydi. Ruslar Nahçıvan'ı Ermenistan'a vermek istemekte ve bunu Bolşevik Azerbaycan'a da kabul ettirmiş durumdaydılar. Dolayısıyla Batum'u alabilmek için Nahçıvan'dan Türkiye'den ziyade Türkler lehine vazgeçmiş oldular. Bugün hala Nahçıvan bir Türk yurduysa bu Türkiye'nin ısrarı ve Rusların vazgeçişleri sayesinde.

Nihayetinde imzalanan Moskova Antlaşması ile Türkiye ve Rusya anlaşıyordu. Fakat Kafkasya'da Rusya'ya bağlı olmakla birlikte Türkiye'den çeşitli talepleri olan ülkeler yaşamaktaydı. Ermenistan ve Gürcistan'ın Türkiye ile

çözülmesi gereken hususları mevcuttu. Rusya Moskova Antlaşması ile bu meseleleri çözmeyi yükümlenmiştir. Türk ve Rus iradesiyle toplanan konferans sonucunda Kars Antlaşması imzalanmış ve uzun süren bir çatışma dönemi son bulmuştur. Ulaşılan barış sonucunda çizilen sınır bugün bile geçerli olan sınırdır.

İkinci Dünya Savaşı döneminde Rusya'nın Kafkasya'da tekrar savaş haline dönme ihtimali Türkiye'nin uluslararası manevraları sayesinde boşa çıkmıştır. Kafkasya sınırı, Moskova ve Kars Antlaşması'ndan bugüne Türkiye açısından sakin devam etmiştir. Her ne kadar sınırın diğer tarafında çatışma, sürgün ve acılar her dönem devam etmiş olsa da Türkiye'ye sıçrayan bir kıvılcım yaşanmamıştır.

Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle yaşanan yeni süreçte Kafkasya, dondurulmuş tüm çatışmaların tekrar alevlendiği bir coğrafya olmuştur. Ermenistan bu ortamda Azerbaycan'a saldırmış ve topraklarını işgal etmeye devam etmiştir. Gürcistan ile problemlerini şimdilik kenara bırakan Ermenistan Türkiye'ye düşmanca bir tavır geliştirmiştir. Türkiye'nin olumlu adımlarına isteksiz cevap veren ve ilk fırsatta geri dönen bir ülke olarak Ermenistan'a karşı siyasi, hukuki ve askeri müdahalede Kars Antlaşması'nın varlığı en önemli dayanaktır.

EXTENDED ABSTRACT

Armenians and Turks have been living for centuries and will continue to live as neighbours. Armenians' goal to establish Greater Armenia has never materialized and Lesser Armenia had to wait the day it would become independent as a part of Soviet Union for 71 years. And when it did become an independent state in 1991, its attitude towards Turkey, one of the first countries that recognized it, wasn't very friendly. Armenia repeated their old demands based on unfounded claims against Turkey. Treaty of Kars that Armenia announced to repudiate is the only legal instrument that has been internationally recognized and has been in effect between the two countries. In addition to Turkey and Armenia, aforementioned treaty was also signed by Russia, Azerbaijan and Georgia.

Caucasia was one of the major areas where several empires such as Ottoman, Russian, British and German empires have fought. Having retreated from war following the Bolshevik Revolution, Russians signed with Ottoman Empire Armistice of 18 Erzincan in December 1917 and Treaty of Brest-Litovsk on March 3, 1918. Immediately after the Armistice of Erzincan, Bolsheviks published so-called "*Turkish Armenia*" decree on 11 January 1918, demanding Armenians to be attached to them rather than Turks. In fact, Bolsheviks had fair amount of efforts to resolve the Armenian issue to their satisfaction during Brest-Litovsk negotiations as well as during First Moscow negotiations they held with Ankara committee. They also brought militia forces in to being in the region because Bolsheviks were not willing to leave the region to Turks.

Although *Elvie-i Selase 3* (i.e. Kars, Ardahan and Batumi) was given to Ottoman Empire with Treaty of Brest-Litovsk of 3 March 1918, it was seized with a military operation against Armenians in April 1918. Revolutions and civil war drifted Russia in to chaos and Muslims of Caucasia turned to Ottoman Empire, seeking salvation from Armenian oppression that began immediately after Russians withdrew from the Area. This was the reason Turkish army advanced to inner Caucasia. Already looking for an excuse to abolish Brest-Litovsk, Bolshevik Russia announced that the Treaty was null and void upon Ottoman's conquer of Batumi and continued to support Armenians against Turkey.

With the Armistice of Mudros signed on 30 October 1918, Ottoman army withdrew from Caucasia. Muslims of the area established National Government of Southwestern Caucasus on 17-18 January 1919 due to inc-

reased Armenian attacks and British oppression following Ottoman forces' withdrawal from Caucasia. The British demolished this government and dissolved its parliament, giving the area to Armenians and Georgians.

Britain wanted to prevent border conflicts and form an alliance between Azerbaijan, Armenia and Georgia and have a Caucasian Barrier between Turkey and Russia in order to take hold of Caucasia. Acting together, Turkey and Russia have demolished this barrier and fended off Britain from the region.

Allied Powers and especially Britain supported the idea of Greater Armenia purported by Armenians throughout the process of dividing Ottoman Empire that had started with the Armistice of Mudros. While the British wanted an Armenia under US mandate, Americans refused the idea of Armenian mandate following King-Grane and General Harbord reports.

With Treaty of Sevres signed by and between Ottoman Empire and Allied Powers on 10 August 1920, Armenians were now independent on paper, with considerably large soil. Armenians were now demanding soil from Ottoman Empire, Azerbaijan, Georgia and Russia in order to establish Greater Armenia. Greater Armenia was to the benefit of the British as it would serve as a large buffer area that would remove the connection between Turks and Russians. Dream of Greater Armenia was destroyed with Russians Bolshevizing Armenia following Turkey's operation on Armenians.

Bolshevik Russia did not want Turkey to defeat Armenians, thereby dominating Caucasia. Having Bolshevized Armenia, Russians now began activities for seizing the power in Armenia and Georgia. However, Turkey conducted a military operation on Armenians and seized Kars on 30 October 1920. Unable to stand against Turkish progression, Armenians asked for peace; negotiations began on 22 November 1920 and negotiators of Armenian Republic denied the Treaty of Sevres.

Treaty of Gyumri dated 2 December 1920 was the very first treaty that Turkey's Grand National Assembly signed with any foreign government. Setting the borders between the two countries, the Treaty failed to come in effect as Bolshevik Russia captured Armenia, and instead was replaced with treaties of Moscow and Kars. Border that was so established was confirmed with treaties of Moscow and Kars and is still in force today. The dream of Greater Armenia was pierced by Turkish-Russian border. With Treaty of

Moscow, Turkey gave up Batumi, which was a part of Elviye-i Selase, keeping townships of Borçka, Artvin, Şavşat and Ardanuç. In consideration of Turkey's ceding Batumi, Russians recognized new Republic of Turkey and helped with financial and military grants.

In the process leading to Treaty of Kars, Turkey was in the phase of evolving from Ottoman Empire to the Republic of Turkey. In the same period of time, Russia transitioned from czar regime to communism. Both countries came out of the First World War with regime change. Treaty of Kars was signed by Grand National Assembly government based in Ankara and Bolshevik Moscow government. Turkey's becoming a Republic and Russia's becoming USSR were outcomes of this process. It's evident that these two countries resolved the issue of Caucasia that they had while their respective internal and external political processes continued. Bolsheviks announced that they had no ambition regarding Istanbul and that the city belonged to Turkey as soon as they came in power. In fact, Istanbul was occupied by Allied Powers back then. Russians naturally preferred an Istanbul that is controlled by Turks, rather than an Istanbul controlled by Britain and France. Istanbul, Straits and Caucasia had been problematic aspects of Turk-Russian relations for many years. Because Bolshevik Russia postponed the issue of Istanbul and Straights, there was the issue of Caucasia that prevented an agreement. Treaty of Kars and Treaty of Moscow that gave birth to former meant transition of these two countries from war to peace by agreeing on Caucasia.

The main issue that forced Turks and Russians to an agreement on Caucasia was the fact that both countries left the First World War as enemies of Britain and that Britain did not accord a right to live to either country. It was Britain that supported pro-czar generals against Bolsheviks as well as nations that wanted to leave Russia. It was Britain that enforced economic and political embargo against Bolsheviks. Bolshevik Russia interpreted British-backed Greece's occupation of Anatolia as falling of their own south borders in British control. That was the reason they initiated contact with Anatolia that launched War of Independence.

The first step of this process that led to Turk-Russian cooperation and led the Treaty of Kars Memorandum of Russia and Eastern Muslims dated 3 December 1917 that was announced by Bolsheviks that included provisions for Istanbul's remaining with Turks and for rejection of secret agreements.

Later, the letter sent by Turkish Grand Assembly President Mustafa Kemal's letter dated 26 April 1920 to Lenin set the fundamentals of Turkey's Caucasia Policy. These fundamentals can be summarized as cooperation with Russians, ending British domination in the area with Russians cracking down on Georgians and Turks cracking down on Armenians, inclusion of Azerbaijan in Bolshevik block, and obtaining financial and military support from Russians. Indeed, it is evident that the period of 1920-1921 that resulted in Treaty of Kars took shape in accordance with the above-mentioned fundamentals. While Treaty of Moscow set the foundation of Turk-Russian relations, Treaty of Kars signed by and between Turkey and Armenia, Georgia, Azerbaijan and Russia to provide a final solution.

With 16 March 1921 Treaty of Moscow, 13 October 1921 Treaty of Kars and 17 December 1925 Turkey-Soviet Union Agreement on Friendship and Neutrality, Turkey-Russia relations were established on basis of cooperation. However, USSR Foreign Secretary Molotov notified Turkish Ambassador Selim Sarper on 19 March 1945 that they abolished the Agreement on Friendship and Neutrality. This left only Treaty of Moscow and Treaty of Kars. And on 7 June 1945, Molotov demanded return of Kars and Ardahan to Russia.

Obtaining American support against Russian threat by sending troops to Korean War and becoming a NATO member, Turkey was able to withstand Russian demands. Two months after Stalin's death, on 30 May 1953 Soviet Foreign Secretary Molotov notified Turkey that they renounced their demands for return of Kars and Ardahan, thus confirming that Treaty of Kars was in force. Following dissolution of the Soviet Union on 1991, Turkey was one of the first countries that recognized Armenia's independence on 16 March 1991.

Armenia on the other hand adopted a hostile attitude towards their neighbours, attacked on Azerbaijan's soil, and invaded seven provinces of Azerbaijan including Karabakh following the war of 1992-1993. On 3 April 1993, following Armenia's invasion of Kelbecer, Turkey began enforcing air and land embargo against Armenia.

Armenia announced in their Declaration of Independence, Article 11, dated 23 August 1990 that Armenia was to struggle for recognition of so-called genocide allegedly took place in 1915 in Ottoman Turkey and in West Armenia. In fact, in Treaty of Kars, Article 15, Turkey and Armenia had

undertaken to announce a general amnesty. In February 1991, Armenia announced that they repudiated the border drawn with the Treaty of Kars. On 23 September 1991, Armenian Coat of arms defined in Constitution of Armenia, Article 13 included Mount Ararat as a national symbol.

On 15 April 2005, President of Republic of Turkey, Recep Tayyip Erdogan sent a letter to Armenian President Robert Kocharyan proposing a joint committee to be formed to investigate events of 1915. Following an invitation by Armenian President Serzh Sargsyan to 2010 World Cup play-off between Turkey and Armenia, President of Republic of Turkey Abdullah Gul visited Yerevan on 6 September 2008. Foreign Ministers of Turkey, Armenia and Switzerland announced on 22 April 2009 that Turkey-Armenia diplomatic relations continued in adherence to a certain road map. Turkey's legal and political pivot point has been the Treaty of Kars both in the period of 1991-1994 when close combat took place, and in 2005 when Turkey extended a "*Hand of Peace*" to Armenia, as well as in 2008-2009 when opening Armenian border was on agenda.

Protocols signed by foreign ministers of Turkey and Armenia on 10 October 2009 have also helped bringing the Treaty of Kars back in agenda. Four days after the signing of protocols, Armenian President Serzh Sargsyan and Foreign Minister Eduard Nalbandyan came to Bursa to watch the second Turkey-Armenia football match. However, Armenia announced that they suspended the approval of protocols signed on 22 April 2010, effectively freezing normalization phase.

Today, Turkey's pivot point for all issues, from opening of Turkey-Armenia border to the status of Nakhchivan, is the Treaty of Kars. Providing means for legal and political intervention to Turkey against Armenia and Georgia in relation to Nakhchivan and Batumi issues, the Treaty also sets a legal foundation for military sanctions where necessary. The Treaty of Kars is the pivot point to justify legitimacy of Turkey's intentions in international arena in the event of a possible military intervention.

Ek: Kars Antlaşması'nın Metni

TÜRKİYE İLE ERMENİSTAN, AZERBAYCAN VE GÜRCİSTAN ARASINDA DOSTLUK ANTLAŞMASI

Kars, 13 Ekim 1921

Ulusların kardeşliği ilkesini ve kavimlerin kendi geleceklerini öz gürece saptamak hakkını tanımakta birleşmiş bulunan ve aralarında her zaman iyi ilişkilerin ve karşılıklı çıkarlara dayanan gerçek dostluk bağlarının kurulmuş olduğunu görmek özleminde olan, bir yandan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti öte yandan Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri, Hükûmetleri Rusya Sovyetleri Sosyalist Cumhuriyeti Hükûmetinin de katılımıyla, bir Dostluk Antlaşması yapılması için görüşmelere girişilmesine karar vermişler ve bu amaçla;

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti:

Büyük Millet Meclisinde Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'yı;

Büyük Millet Meclisinde Burdur Milletvekili ve Bayındırlık Bakanlığı eski Müsteşarı Muhtar ve Türkiye'nin Azerbaycan Temsilcisi Memduh Şevket Bey'leri;

Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti:

Dışişleri Komiseri İskinaz Maradya ve İçişleri Komiseri Boğuz Makizyan'ı;

Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti:

Devlet Denetimi Halk Komiseri Behbut Şah Tahtineski'yi;

Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti:

Kara ve Deniz Kuvvetleri Halk Komiseri Şalva İlyava ve Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Sivanidze'yi

Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti:

Letonya'daki Temsilcisi Jak Halski'yi yetkili Temsilci atamışlardır. Adı geçen yetkili Temsilciler, yöntemine uygun görülen yetki belgelerini verdikten sonra, aşağıdaki maddeleri kararlaştırmışlardır.

Madde 1— Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri Hükûmetleri Bağlı Tarafların ülkelerinin parçalarından bulunan topraklar üzerinde daha önce egemenlik haklarını kullanmış olan Hükûmetler arasında kararlaştırılmış olup söz konusu topraklara ilişkin Antlaşmalar ile Üçüncü Hükûmetler arasında yapılmış Güney Kafkasya Cumhuriyetlerine ilişkin Antlaşmaları geçersiz sayarlar. Moskova'da 16 Mart 1921 (1337) günü imza edilen Türk - Rus Antlaşması bu Madde hükmü nün dışında tutulmuştur.

Madde 2— Bağlı Taraflar, içlerinden birine zorla kabul ettirilmek istenilecek her hangi bir barış Antlaşması ya da uluslararası bir bağıtı tanımamak konusunda görüş birliği içindedirler. Bu Antlaşma gereğince, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyetler Cumhuriyetleri Hükûmetleri Türkiye'ye ilişkin olup da bugün Büyük Millet Meclisince temsil edilen Türkiye Hükûmetinin tanımadığı hiç bir uluslararası bağıtı tanımamayı kabul ederler. İşbu Antlaşmada yazılı "Türkiye" terimi ile İstanbul'da toplanan Osmanlı Millet Meclisince kabul edilip açıklanan ve tüm devletler ile basına bildirilen 28 Aralık 1336 (1920) günkü Misak-ı Milli'nin kapsadığı topraklar anlaşılır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'a ilişkin olup bu ülkelerin bugün Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sovyetlerince temsil olunan Hükûmetlerince tanınmayan hiç bir uluslararası bağıtı tanımamayı kabul eder.

Madde 3— Ermenistan Azerbaycan ve Gürcistan Sovyetler Cumhuriyetleri Hükûmetleri Kapitülasyonlar yönteminin her ülkenin ulusal gelişmesinin özgürce sürmesi ve egemenlik haklarının bütünüyle kullanılmasıyla bağdaşmadığını kabul ederek, Türkiye'de bu yöntemle herhangi bir biçimde ilişkili her türlü yetkilerin ve hakların kullanılmasını geçersiz ve kaldırılmış sayar.

Madde 4—Türkiye'nin kuzey - doğu sınırı (Rus Genelkurmayının 1/210.000 ölçekli, 1 parmak, 5 verstlik mesafe haritasına göre) Karadeniz kıyısında bulunan Sarp Köyünden başlayarak Hedis Meta Dağı - Şavyet Dağında suların bölündüğü çizgi - Kani Dağı ve oradan, sürekli olarak, Ardahan ve Kars Sancaklarının eski yönetim sınırlarınının kuzeyini ve Arpa Çay ile Aras ırmaklarının talveğini Nizni - Kara Su'yun döküldüğü yere dek izleyen çizgi

ile belirlenmiştir. (Sınırın ayrıntıları ve buna ilişkin işler için I ve II sayılı Ekler ile Bağlı Taraflarca imzalanmış ilişik haritaya başvurulması. Antlaşma metni ile harita arasında çelişki bulunursa Antlaşma metni haritaya yeğ tutulacaktır.)

Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükûmetinin bir temsilcisinin de katılmasıyla eşit sayıda üyelerden oluşacak bir Karma Sınır Çizme Komisyonu topraklar üzerinde sınırı ayrıntılarıyla saptamak ve sınır işaretlerini koymakla görevlidir (İlişik 4 sayılı Harita).

Madde 5—Türkiye Hükûmeti ile Ermenistan ve Azerbaycan Sovyetler Hükûmetleri işbu Antlaşmanın III sayılı Ekinde belirtilen sınırlar içinde olmak üzere, Nahçıvan bölgesinin Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerk bir ülke oluşturulması konusunda anlaşmışlardır.

Madde 6— Türkiye, işbu Antlaşmanın 4. maddesinde gösterilen sınırların kuzeyinde bulunan ve Batum Livasına ilişkin topraklar ile Batum kenti ve limanı üzerindeki egemenlik hakkını, şu koşullarla, Gürcistan'a bırakmaya razı olur:

Birincisi: İşbu Maddede belirtilen yerler halkının, her topluluğun kültürel ve dinsel haklarını sağlayacak ve bu halkın yukarıda sözü geçen yerlerde isteklerine uygun bir tarım toprakları rejimi kurma olanağına sahip olacak biçimde geniş bir yönetsel özerkliğe kavuşması.

İkincisi: Batum limanı üzerinden Türkiye'ye giden ya da oradan gelen ticaret malları ve tüm nesnelere gümrük vergisine bağlı tutulmayarak ve hiç bir engelle karşılaşmayarak, her türlü vergi ve ücretten bağımsız biçimde, serbest transit hakkı ile birlikte, Türkiye'nin özel harcamalarından da ayrık olarak, Batum limanından yararlanmasının sağlanması.

Bu Maddenin uygulanması için işbu Antlaşmanın imzasından hemen sonra ilgili Taraflar temsilcilerinden oluşan bir Komisyon kurulacaktır.

Madde 7—Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Hükûmeti, ortak sınır bölgeleri halklarının Karma bir Komisyonca, gümrük, polis ve sağlık işleri alanlarında konulacak öncelikli yasalara uymaları koşulu ile, Sınırı geçmelerini kolaylaştırmayı yükümlenirler.

Madde 8— Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti Hükûmeti iki ülkenin sınır bölgesi halklarının

sınırın öteki yanında bulunan kışlık ve yazlık otlakların-dan yararlanmaları zorunluluğunu göz önünde tutarak, söz konusu halkların hayvanlarını sınırdan geçirmek ve alışıldığı üzere, otlaklardan yararlanmak hakkını vermeyi kabul ederler. Sınırdan geçiş sırasında uygulanacak gümrük işlemleri ile polis, sağlık vb. önlemleri Karma bir Komisyonca belirlenecektir.

Madde 9— Boğazların tüm ulusların ticaretine açılması ve geçiş özgürlüğünün sağlanması için Türkiye ile Gürcistan, Karadeniz ve Boğazların bağlı olacağı rejimin kesin biçimde hazırlanması işinin, kıyı devletlerinin temsilcilerinden oluşmak üzere, daha sonra yapılacak bir Konferansa bırakılmasını uygun bulurlar. Şu da var ki, bu Konferans ta alınacak kararların Türkiye'nin salt egemenliğine ve Türkiye ile onun başkenti İstanbul'un güvenliğine hiç bir zarar getirmemesi gerekir.

Madde 10— Bağlı Taraflar, toprakları üzerinde, karşı Taraf ülkesinin ya da ona bağlı topraklardan birinin Hükûmeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların kurulmasını ya da yerleşmesini ve öteki ülkeye karşı savaşım amacıyla olan grupların yerleşmesini hiç bir zaman kabul etmemeyi yükümlenirler. Şurası belirlidir ki, işbu Maddede söz konusu olan "Türkiye toprakları" Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin doğrudan doğruya sivil ve askersel yönetimi altında bulunan topraklardır.

Madde 11— Bağlı Taraflardan birinin öteki Taraf topraklarında oturan uyrukları, yerleşmiş oldukları ülke yasalarından doğan hak ve görevlere uygun biçimde işlem görmekle birlikte, ulusal savunmaya ilişkin yasalardan bağımsız tutulup onlara uymaları istenilmeyecektir. Aile veraset hakları ile ehliyeteye ilişkin işlerde de Tarafların uyrukları işbu Madde hükümlerinin dışında kalacaklardır. Bu konular bir özel anlaşma yapılarak çözümlenecektir.

Madde 12— Bağlı Taraflar, içlerinden birinin öteki ülke topraklarında oturan uyrukları için En Çok Gözetilen Ulus işlemi uygulanmasına izin verirler. Bu Madde Sovyetler Cumhuriyetlerinin kendi topraklarında öteki müttefik Rus Sovyet Cumhuriyetleri yurttaşlarına tanıdıkları haklar ile Türkiye tarafından kendisinin müttefikleri olan Müslüman devletlerinin uyruklarına tanınan hakları hiç bir zaman kapsamaz.

Madde 13— 1918 yılından önce Rusya'ya bağlı iken, üzerinde Türkiye'nin egemenlik hakkı doğrulanan topraklar halkından olup Türk uyruklugundan çıkmak isteyenler eşyasını, mallarını ve paralarını birlikte alarak Türkiye'yi özgürce terk etmek hakkına sahip olacaklardır. Bunun gibi, ege-

menlik hakkı Türkiye tarafından Gürcistan'a bırakılmış olan toprakların halından olup da Gürcistan uyrukluğundan çıkmak isteyenler, eşya ve mallarını ya da bunların karşılığı parayı birlikte alarak Gürcistan'ı terk etme hakkına sahip olacaklardır.

Madde 14— Bağlı Taraflar, işbu Antlaşmanın imzalanmasından sonra altı aylık bir süre içinde 1918 ve 1920 Savaşları mültecileri konusunda özel bir anlaşma yapmayı yükümlenirler.

Madde 15— Bağlı Taraflardan her biri işbu Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra, Kafkas cephesindeki savaş nedeniyle işlenen cinayet ve cürümler için öteki Taraf uyrukları yararına tam bir genel af ilan etmeyi yükümlenir.

Madde 16— Bağlı Taraflar işbu Antlaşmanın imzalanmasından sonra iki aylık bir süre içinde, kendi toprakları üzerinde bulunan eski asker ve sivil tutsakları karşılıklı olarak yurtlarına geri yollamayı kabul ederler.

Madde 17— Bağlı Taraflar, ülkeleri arasındaki bağlantıların kesilmeden sürdürülmesi amacıyla, demiryolu, telgraf vb. ulaşım ve iletişimi koruma ve geliştirmeyi ve zorluklarla karşılaşmaksızın, kişi ve malların özgürce geçişini sağlamak için gerekli önlemlerin aralarında anlaşarak alınmasını yükümlenirler. Bununla birlikte, yolcuların ve ticaret eşya sınırın giriş çıkışında Bağlı ülkelerin her birinde yürürlükte bulunan yasalar bütünüyle uygulanacaktır.

Madde 18— Bağlı ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirmek için gerekli ticaret ilişkilerinin kurulması ve ekonomik, parasal vb. işlerin çözümlenmesi amacıyla, işbu Antlaşmanın imzalanmasından sonra, Tiflis'te ilgili ülkeler temsilcilerinden oluşan bir Komisyon toplanacaktır.

Madde 19. Bağlı Taraflar işbu Antlaşmanın imzalanmasından sonra üç aylık bir süre içinde, Konsolosluk Sözleşmeleri yapmayı yükümlenirler.

Madde 20— Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasında yapılan bu Antlaşma onay işlemi görecektir. Onay belgelerinin verişimi en kısa bir süre içinde Erivan'da yapılacaktır.

Antlaşma imzalanır imzalanmaz yürürlüğe girecek olan 6, 14, 15, 16, 18, 19 uncu Maddeler ayrı tutulmak üzere, işbu Antlaşma onay belgelerinin verişimi gününde yürürlüğe girecektir.

Bu hükümlere olan inançla, yukarıda adları yazılan yetkili Temsilciler işbu Antlaşmayı imza etmişler ve mühürlemişlerdir.

İşbu Antlaşma 13 Ekim 1337 (1921) günü Kars'ta, beş örnek olarak düzenlenmiştir.

Kazım Karabekir	Yakov Ganetsky
Veli Bey	Askanaz Mravian
Muhtar Bey	Poghos Makintsian
Mahmut Şevket Bey	Behboud Shahtahtinsky
	Shalva Eliava
	Alexander Svanidze

EK: I [Türkiye ile Ermenistan, Azerbaycan, ve Gürcistan arasında sınır çizgisini tanımlayan bu Ek, 16 Mart 1921 günü imzalanan Türk - Sovyet Rusya Antlaşmasının 1 (A) Ekinin hemen hemen eşidir. Tek fark bu tanım yapılırken Gürcistan - Ermenistan ve Ermenistan - Azerbaycan sınırlarının kesiştiği yerlerin de belirtilmesidir]

EK: II [Bu Ek'in metni Türk - Sovyet Antlaşmasının I (B) Ekinin eşidir.]

EK: III [Nahçıvan bölgesine ilişkin bu Ek'in metni Türk - Sovyet Antlaşmasının Ek (C) metnine oranla daha ayrıntılı olduğundan olduğu gibi aşağıya alınmıştır]

Nahçıvan Toprakları:

Urmiye Köyü - oradan düz bir çizgi ile (Arazdayan) İstasyonuna (Bu İstasyon Ermenistan Sosyalist Cumhuriyetine kalacaktır) daha sonra düz bir çizgi ile batı Taşburun (3142) Dağına - doğu Taşburun Dağında suların bölüştüğü çizgi (4108)-Cehennem Deresini Rovne (Bolak) güneyinde keser - Yağırısık dağında (6607) ya da (6587) suların bölüştüğü çizgiyi izler - oradan eski Erivan Kafkasının ve Şarur Yalagüz'ün yönetim sınırını izleyerek 6629 rakımlı tepeden Kömürlü Dağ (6839) ya da (6930) ve oradan 3080 rakımlı tepeye gelir - Sayat Dağı (7868) - Kürtkulak Köyü - Gamsor Dağı (8160)-8022 rakımlı tepe ve gökdağ (10282)-eski Nahçıvan Kazasının yönetim sınırının doğusu.

Kazım Karabekir	Yakov Ganetsky
Veli Bey	Askanaz Mravian
Muhtar Bey	Poghos Makintsian
Mahmut Şevket Bey	Behbud Sahtahtinski
	Shalva Eliava
	Alexander Svanidze”

Kaynak: Soysal, İ. (1983) *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), TTK, Ankara, 41-47.

KAYNAKÇA

- Aslan, B. (2004) *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, İstanbul.
- Atak, M.S. (1964) *Rusya Siyaseti ve (Ruslann Yayılma Siyaseti)*, Ankara.
- Ata, F. (2007) Mütareke Döneminde Yapılan Ermeni Tehciri Yargılamaları Nasıl Değerlendirilmelidir?, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: 1, Ankara, 571-588.
- Atatürk'ün Tamim, *Telgraf ve Beyannameleri IV*, (1991), ATAM, Ankara.
- Atnur, İ.E. (2001) *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, TTK, Ankara.
- Avşar, S. (2001) Ermeni Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme ve Birinci Dünya Savaşı Sırasında Tehcir Uygulamalarındaki Usulsüzlükler Hakkında Divanı Harp Üyesi Kurmay Albay Süleyman Şakir Beyin Raporu, *Askeri Tarih Bülteni*, Sayı. 50, Genelkurmay Basım Evi, Ankara, 33-105.
- Aydın, M. (2010) Türkiye-Ermenistan Kars Antlaşması'ndan Günümüze Diplomatik Süreç, *Ermenistan Sınır Kapısı ve Kars Antlaşması*, İstanbul.
- Bakan, M. (2008) Milli Mücadele Yıllarında Elviye-i Selase ve Batum, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/7*, 733-748.
- Bal, H. (2010) *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918) ve Kafkas İslam Ordusu*, İstanbul.
- Bayraktar, R. (2000) *Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği*, İstanbul.
- Bilge, S. (1992) *Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetle Birliği İlişkileri 1920-1964*, Ankara.
- Bilsel, C. (1948) *Türk Boğazları*, İstanbul.
- Bin Yıllık Komşumuz Ermeniler Bir Asırlık Mesele Demokratikleşme Sürecinde Yeni Yaklaşımlar 1915-2015*, (2015), YTB (Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı), Ankara.
- Bolat, M.A. (2018) *Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye'nin Kafkasya Siyaseti (1919-1921)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Bozkurt, A. (2013) Osmanlı Devleti ile Ermenistan Cumhuriyeti Arasındaki İlişkiler (1918-1920), *OTAM*, 34, 19-58.
- Burçak, R.S. (1946) *Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)*, İstanbul.
- Cebesoy, A.F. (2002) *Moskova Hatıraları*, İstanbul.
- Çakmak, F. (2005) *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay Basım Evi, Ankara.
- Dayı, E. (1997) *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selase Meselesi*, Erzurum.
- Demir, A.F. (2003) *Türk Dış Politikası Perspektifinden Güney Kafkasya*, İstanbul.
- Diñçaslan, A.L. (2008) *Zeyton ve Çevresindeki Ermeni İsyancılar (1895-1921)*, Kahramanmaraş.
- Dokumentı Vneşney Politiki SSSR*, (1959), Cilt: 3, Moskova.
- Gökay, B. (1997) *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye*, İstanbul.
- Gökdemir, A.E. (1998) *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, ATAM, Ankara.
- Eraslan, C. (2007) II. Meşrutiyet'ten Tehcire Osmanlı Devleti'nin Ermenilere Yönelik Politikaları, *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: 1, Ankara, 67-77.

- Eraslan, C. (1998) Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Mondros Mütarekesi Sonrasında Güney Kafkasya Müslümanları, *Kafkas Araştırmaları IV*, İstanbul, 107-128.
- Erkin, F.C. (1968) *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara.
- Hovannisian, R.G. (1969) *Armenia on the Road of Independence 1918*, California.
- Kaçaznuni, O. (Ermenistan'ın İlk Başbakanı) (2014) *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı'na Rapor)*, İstanbul.
- Karabekir, K. (1996). *İstiklal Harbimiz*, Cilt:2, Emre Yayınları, İstanbul.
- Karacakaya, R. (2001) *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul.
- Karibi, (2007) *Ermeni İddialanna Yanıt Gürcü Devleti'nin Kırmızı Kitap'ı*, İstanbul.
- Karinyan, A.B. (2007) *Ermeni Milliyetçi Akımları*, İstanbul.
- King, C. (2008) *A Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*, ABD.
- Kolesnikov, A. (2010) *Türk-Sovyet İlişkilerinin Kuruluşunun 90. Yılı Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri*, Çev. İlyas Kamalov, ATAM, Ankara.
- Köymen, O.B. (1967) Anglo-Turkish Relations: 1919-1922, *The Turkish Yearbook*, vol. VIII, Ankara, 14-28.
- Kuran, S. (2010) Türkiye-Ermenistan Sınır Kapısı'nın Açılmasının Hukuki Sonuçları, *Ermenistan Sınır Kapısı ve Kars Antlaşması*, İstanbul.
- Kurat, A.N. (1990), *Türkiye ve Rusya*, Ankara.
- Kurat, Y.T. (1999), 1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi (ss.139-145), *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK, Ankara.
- Lang, D.M. (1962) *A Modern History of Soviet Georgia*, Groove Press, New York.
- Maleville, G. (1991) *1915 Sözde Ermeni Trajedisi*, İstanbul.
- McCarty, J. (1995) Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922, İstanbul.
- Mert, O. (2004) *Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan*, İstanbul.
- Münir Süreyya Bey, (2001) *Ermeni Meselesinin Siyasal Tarihçesi (1877-1914)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Nur, R. (1992) *Hayat ve Hatıratım III Rıza Nur-Atatürk Kavgası*, İstanbul.
- Okyar, O. (1998) *Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1920-1921)*, Ankara.
- Orbay, R. (1993) *Cehennem Değirmeni Siyasal Hatıralarım*, Cilt 1, İstanbul.
- Saray, M. (1998) *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul.
- Saray, M. (1990) *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul.
- Saray, M. (1997) Gürcistan ve Gürcüler, *Kafkas Araştırmaları III*, İstanbul, 1-27.
- Sonyel, S. (2003) *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C. II, TTK, Ankara.
- Soysal, İ. (1983) *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), TTK, Ankara.
- Sürmeli, S. (2001) *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, ATAM, Ankara.

- Şıhaliyev, E. (2013) Kars Antlaşması, Nahçıvan'la Bağlı Siyasi Meseleler Üzerine Yeni Bir Değerlendirme ve Ermeni İddiaları, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 2(1), Çankırı, 15-26.
- Şimşir, M.N. (1992) İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), Cilt:1, TTK, Ankara.
- Tayfur, A. v.d. (2001) *Azerbaycan Belgelerinde Ermeni Sorunu (1918-1920)*, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Yayınları, Ankara.
- TBMM Gizli Celse Zabıtları, (1985), Cilt:1, Ankara.
- Tellal, E. (2002) Sovyetlerle İlişkiler, *Türk Dış Politikası*, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, 155-177.
- Tengirşek, Y.K. (1981) *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Tetik, A. (2005, 2006, 2007, 2008) *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: I-VIII, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Tugaç, H. (1965) *Türk İstiklal Harbi III ncü Cilt Doğu Cephesi (1919-1921)*, Ankara.
- Yalçın, D. v.d. (2011) *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. 1, ATAM, Ankara.
- Yel, S. (2002) *Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri*, ATAM, Ankara.
- Yenigün, C. & Bolat, M.A. (2010) Gürcistan: Yeni Dünyanın Doğu-Batı Sınırı, *Dünya Çatışmaları*, Cilt:1, İstanbul, 457-488.
- Yerasimos, S. (2000) *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, İstanbul.
- Yerasimos, S. (1979) *Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye*, İstanbul.
- <http://www.agos.com.tr> (12.03.2018).
- <https://www.ntv.com.tr> (12.03.2018).
- <https://twitter.com/tbalayan> (12.03.2018).